

RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS

Madách Imre

TANULMÁNY

Z

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© Rónai Mihály Andrásné

Rónai Mihály András (1913–1992) Lukács Györggyel vitázó Madách-tanulmányát 1955-ben írta. 1973-ban átdolgozta, de mindmáig egyik változat sem jelenhetett meg. Az 1973-as, érettebb változatot adjuk közre, amelyről jogos büszkeséggel írta a kiadó igazgatójának küldött magánlevelében: „Mindenesetre a legnagyobb apparátusú és legalaposabb tanulmány ez, amit életemben írtam.” A hazai publicisztika és esszé mesterének írása még súlyosabbá vált a megírás ideje óta eltelt évtizedekben, és közelmúltunk eseményei valósággal a jelenkorhoz szóló üzenetté formáltak: „Tudom, hogy a legszebb, az igazi győzelmek bukásról bukásra teremnek meg, tudom, hogy minden bukásból új életre támadni az emberhez legméltóbb s optimizmusát legmélyebbről ihlető tünemény, s ha marxista vagyok, ismerem a történelemnek Madách művében ha nem is iskolásán, de dialektikusán lüktető ritmusát (...) Úgy szeretnék marxista lenni, hogy minden érték összegére törekszem, s nem olyan megváltásra, melynek éppoly huzamos sötétség legyen az ára, mint volt a keresztény megváltásé egészen a reneszánszig. Marx és Madách együtt erősít, együtt bátorít ebben.”

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

(Az alábbi tanulmányt még 1955-ben írtam, fiókomban azóta pihen. Az olvasó elé most is csak terjedelmes és egyébként szükséges szakaszok kihagyásával s éleinek némi stiláris legömbölyítésével adom. Kihagyásokkal azért, hogy teljes megvilágításban, lehetőleg plasztikusan itt Madách alakja álljon: hogy vitairatom Madách-tanulmány legyen, ne pedig – ami eredetileg volt s amit egyébként a jobb megértés szüksége voltaképp meg is kívánna – egyúttal Lukács-tanulmány is. Eléggé Madách-Lukács-tanulmány, sajnos, így is. Az élekek – e még így is sebzőknek – némi stiláris esztergálása tán csak abból következik, hogy amikor ennek eredetijét írtam, negyvenkét éves voltam, most pedig a hatvanhoz közeledem. Egyébként azonban változatlanul hagytam mindent. Változatlanul még akkor is, ha fontosnak tartom – mert annak tartom s tartottam mindig is –, hogy Lukács Györgynek, mint méltán világhírű filozófusnak, tekintélyén semmi csorba ne essék. Filozófiai életműve – s a magyar irodalomtól távol eső részében az esztétikai is – nemzeti birtokállományunk része, becses és el nem herdálható eleme. Csorbát ezen senki, aki a nagy gondolkodónak a magyar irodalom kérdéseiben tanúsított jártasságát, érzékét, már-már kompetenciáját vonja kétségbe, még akarva sem ejthet. Hát még – amint tiszta szívből mondom – akaratlanul. Márpedig amit kétségbe vonok, csak ez egy területen, a magyar irodalomén vonom kétségbe, erősen s irodalmunk érdekében remélve, hogy – ha nem előbb, hát utóbb – a hazai közgondolkodás is kétségbe vonja. Kérem is az ifjabbakat, a képzett és számos Lukács-tanítványokat, hogy mesterük örökét ne tekintsék oszthatatlannak, szakrális egésznek. Hiszen ha a magam nyugalmát nézném, végre is úgy intézném, hogy ami alább olvasható, s ami már úgyis kettő híján húsz éve hever, csak holtom után lásson napvilágot. Tudom, hányfelől s mi minden várható érte még ma is; s ütlegetek már nehezen viselek. S ma már meg is válogatom a csatateret, melyen vérezni vágyom. Hanem ennél mégis méltóbb csatater. Nemzeti birtokállományunk világirodalmi részéről van szó: arról, amit Madách és roppant műve nemzetnek, világnak, költészetnek jelent. – 1973. január 15.)

Madách és Lukács

*Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépek azt.*

ELŐHANG

Olvastam a vasárnapi lapban – 1955. március 27-én – Lukács György Madách tragédiája című dolgozatát. Befejező részét „későbbi időpontra” ígéri a lap. Mégis elviselhetetlen volna hatását addig is magamba fojtanom. Előrebocsátom, hogy semmi szubjektív ok, tehát semmi indulat nem fűt a dolgozat szerzője iránt: személyét nem is ismerem, művei közt pedig – a magyar irodalomtól távoli kérdéseket boncoló művei közt – nem egy találkozik, melyért még tisztelője is vagyok. De nem azé a Lukácsé, aki irodalmunkkal s most Madáchcsal foglalkozott.

Ezért most papírra vetem e sorokat; mondanivalójuk megfojtana különben. Papírra vetem úgy, mintha vetném egy olyan közéletben, ahol progresszív eszmék és tollak szabad harcában dőlnek el viták. Kettősen szokatlan helyzetben vagyok tehát. Először mert egy ferde optika úgy mutatja, mintha bal felé hadakoznám: pillanatnyilag ugyanis egy topográfiai bitorlás vindikálja magának az irodalmi baloldaliságot, progressziót, sőt annak monopóliumát. Másodszer pedig, mert a szabad szólás lehetőségétől tökéletesen elszoktam: hangjai nyilván egyenetlenül törnek is elő – hol túl halkán, hol túl hangosan – évek óta elrekedt torkomon, írószerszámomat is úgy tekintem kissé, mint amelynek gazdáját „nem is a művész babérja hevíti, csak gémberedő ujját melegíti”. Ami tökéletlenség – még képességeim határain belül is – írásomban nyilván mutatkozik, javarészt tán e kettős szokatlanság teszi. De mért is mentegetődzöm? Hisz’ csak magamnak írok.

Nem, valóban nem hevít semmiféle babér. Amit írok, egyelőre csak a magam lelkiismeretének írom: nincs ma nyomda, amelytől festéket kaphatnának e sorok. Tudom tehát, hogy semmiképp sem juthatnak a jelen nyilvánossága elé. De hiszem, hogy nincs az a szocialista jövő, melynek színe előtt szégyenkezniök kellene.

I. A KEGYES HARAG

Kynodia, azaz *Ebek Éneke*: ezt a címet Prohászka Ottokár, a prefasiszta magyar klerikalizmus legünnepeltebb bölcseleje, az ellenforradalom láncos, lobogós székesfehérvári püspöke javasolta 1923-ban, Madách születésének centenáriumán, *Az ember tragédiája* eszmei tartalmának összefoglalásaként. *A Tragédia* ugyanis öszerinte „az igazán bensőséges” lélekre „kínos benyomást” tesz, mert az ilyen lélek abból „káromkodást”, „kontárságot”, sőt „nagy, teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög túrhetetlen pökhendiségét” érzi ki.

Miért volt e kegyes harag?

Persze a bizánci szín miatt, mely éppoly alkalmas haragra gerjeszteni a katolikus, mint a falanszter-szín a szocialista bigottériát. (Látni fogjuk alább valahol, hogy van lélek, melyet mindkét haragra egyazon bigottéria gerjeszt: a Lukács Györgyé. Férfikorában vallotta meg, hogy már gimnazistaként őt is a bizánci szín „háborította fel mélyen”, mint olyan lelket, amelynek „egy vallásos, egy metafizikai nívón élt élet iránt érzéke van”. A bűvópatakok élete sajátos törvényű s szívós: az ifjú Lukács mély felháborodását a bizánci szín ellen, melyet a férfi Lukács is fenntartott, az ősz Lukács most a falanszter-szín zsilipjén ereszti át.) Mivel tehát Prohászka püspök túrhetetlennek találta a *Tragédián* átvonuló „pesszimizmust”, mely a bizánci színben már a káromlás fokára ér – ennél fogva öneki Madách műve *Ebek Éneke* volt. Holott például – anélkül, hogy teológus lett volna, mint Prohászka, vagy pláne ellenkezőleg, marxista, mint Lukács – annyit már Sebestyén Károly is, polgári kritikus létére is tudott, hogy „Madáchnak szüksége volt a bizánci szín ilyen beállítására, mert tragédiáját dialektikus eszmeellentétek rendjén vitte előbbre ... De ez korántsem jelenti azt, hogy Madách ellensége lett volna a hitnek, vagy akár csak az Egyháznak is. Ugyanezzel a prohászkaival logikával arra lehetne következtetni, hogy Madách ellensége volt a népszabadságnak, vagy a tudománynak ...”

Hát ami azt illeti, Lukács következtet is. Olvasható a lapban: pontosan erre következtet. *Ezt* kívánja demonstrálni végig, mint dolgozata alaptételét, a „pesszimizmussal” együtt. Logikája tettenérten s még a polgári kritikus mértékével is – prohászkaival. Bajosan is hihető, hogy ő, aki mostani dolgozatának megírása előtt kimutatható gonddal tanulmányozta át a Madách-centenáriumi irodalmát s közte a *Nyugat* Madách-számát (bármennyire elhallgatta is, amiről alább majd technikai eljárása kapcsán kerül szó) – bajosan hihető, hogy ne forgatta volna még több haszonnal a *Katolikus Számle* azonos évfolyamában Prohászka Ottokárnak c jeles „Az ember tragédiája és a pesszimizmus” című tanulmányát (noha ezt szemérme hallgatja el). Még formailag is hatása alá került, amikor dolgozata intonáló kezdőszavául a *Kynodia* prohászkaival leleményével felérő *Kraftausdruckot* keresett – nem is törődve azzal, hol s mint találja meg.

– *Az Ördög komédiája* – idézi dolgozata legelső szavában s titkolatlan egyetértéssel Erdélyi János kortársi címjavaslatát, melyben Erdélyi kritikája a falanszter-szín okán kulminál. Csakhogy Erdélyi indulatát – ellentétben azzal, aminek látszatát igyekszik kelteni Lukács – voltaképp nem a haladás eszméivel való állítólagos madáchi „tréfaüzés” váltotta ki. El is szólja – s épp Lukács-idézte mondataiban szólja el – magát. „Túrhető-e” – kérdi Erdélyi s idézi gyanútlanul Lukács –, „hogy a költő ... *ultramontánokkal* stb. vegyen álláspontot?”

Vagy nem tudja, vagy elhallgatja itt Lukács (bőven meglátjuk még alább ily lehetőségek alapjait), hogy a múlt század hatvanas éveiben *mi* volt Erdélyi Jánosnak, Sárospatak egyébként méltó díszének funkciója, központi szerepe a magyar közéletben,

a kálvinista protestantizmus szellemi *representative man*-jeként. Ha jogos Lukács részéről különbségeket, sőt döntő változásokat felfedezni, mint dolgozatában olvasható, a reformkor Madácha és az ötvenes-hatvanas évek Madácha közt, legalább ily jogos felhívnom a figyelmet arra, hogy a hatvanas évek Magyarország Erdélyi János megnyilatkozásaiban *nem arra* a férfira figyelt, aki 49-ben *Respublika* címmel szerkesztett egy hónapig lapot, *hanem arra*, akinek ajkán *Sárospatak locuta est*. Hálás effektus is volna ezen a ponton megállapodnom, elgyönyörködtetve esetleges majdani olvasómat a szórakoztató látványon – amit csak Lukács látszik nem észrevenni –, hogy ugyanazt a Madáchot, akinek művéből majd épp a prefasizmusig ultramontán Prohászka hallja ki a *Kynodiát*, magyarul – mennybe fel nem ható kutyaugatást –, hogy ugyanezt a Madáchot Erdélyi az ultramontánokkal „közös” álláspontja miatt vádolja az ördög cimboraságával. S ami e látványt végképp ellenállhatatlanná teszi: hogy a marxista Lukács épp a kálvinista ördögűzésnek erről a trambulinjáról ugrik parádésan, mintegy méltó argumentumról fejest az ifjú Lukács misztikáiból átmentett dogmatikákba – hogy ott aztán (öntudatlanul-e?) a prohászka pópapista kutyateremtkezésben partot érjen. S e sokoldalú látványnál mégsem időzöm tovább.

Inkább felvetem, magam ellen, a kérdést, hogy vajon nincs-e legalább formailag némi igaza Lukácsnak: nem értékelhető-e a honi kálvinista protestantizmusnak Erdélyi Jánosban megszólaló hangja amaz időben még a haladás megnyilatkozásaként? Értéket ugyanis minimálisát is – csak ettől nyerhetne ez az érvelés.

Hanem erről szó sincs. A hivatalos magyar kálvinizmus a hatvanas években, amikor már teljes erővel asszisztált ama kiegyezési kor előmunkálataihoz, mely Tisza Kálmán személyében majd református junkert ád az apostoli királynak partnerül, már dehogyis volt a Habsburgok gályarabjainak az a dacos „magyar vallása”, az opponálásnak az a tüzes tlcvénye, amelyből utoljára majd még – hivatalos egyházának átkai között – egy Ady Endrére futja. Még *a hang* is: „*Tűrhető-e?*” – halljuk az ultramontánok hagyományhű formai ellenségének, a „nyakas kálvinista” Erdélyinek ajkáról a rikácsoló szónoki kérdést. „*Tűrhetetlen!*” – hangzik fel rá a kor túlsó végéről Prohászka száján ugyanaz a rikácsolás. Mindkét türelmetlenség – sőt Lukácséval együtt mindhárom – ugyanannak a Madáchnak ugyanarra a művére kiált *pereatot*, s *ugyanabból* az okból: mivelhogy „pesszimista” a beste! Amire majd még rátérek, mármint a pesszimizmusra.

Egyelőre elég az hozzá, hogy a kiegyezés hajnalán nemcsak az a kor kezdődött el, melyben „Dunának, Oknak egy a hangja”, de az a kor is, melynek látszólag ellenkező pólusain *egy* kezdett lenni a hangja Sárospataknak és Székesfehérvárnak, Debrecennek és Esztergomnak is. Mire Prohászka napjai eljöttek, akkorára a hivatalos magyar kálvinizmus dekadenciája, az ellenforradalmivá zuhant protestantizmus adott a maga jezsuita abbéjának, a reakciós mivoltában már Ady Endre dühére is jó rég rászolgált Ravasz püspöknek személyében Horthy mellé egy telivér Bourbon gyóntatót – aki Madáchot centenáriumakor (*Protestáns Szemle*, 1923. évfolyam) és a *Tragédiát* premierje ötvenedik évfordulójakor (serlegbeszéd a Kisfaludy-Társaság 1933. évi lakomáján) szintén megjubilálta. Csatlakozott Erdélyihez, még ha némi istenességgel enyhítő körülményt is keresett a költő mellett. S ha Erdélyi még alighanem jóhiszeműen, hát Ravasz László legfeljebb már rosszhiszeműen, de *ugyanazért* s ugyanarra a taktusra csóválta a „pesszimista” Madách fölött főpapi fejét, mint ugyanakkor Prohászka – és mint most Lukács.

De erről elég is ennyi. Hisz’ már hallani is vélem az egyetlen „érvet”, azt a vádat, mellyel ilyenkor, végszükségben – vagyis tettenérés esetén – a rabulisztika előállni tud: mármint hogy a Prohászka s a Lukács Madách-ellenessége közé – *horribile dictu!* – „egyenlőségi jelet” teszek. Pedig dehogy én tettem: Lukács tette azt oda. Nem a tükör

tehet a képről, hanem aki elébe áll.

Madách-dolgozatának nagy bűnei közt is főbűnéül éppen ezt veszem. Hogy amit az átkozódó klerikalizmus joggal vett magára, amit Tankrédnak mond Lucifer:

*Ah, épp a szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen rábukkantatok:
Mert addig csűritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesítitek,
Míg örültség vagy békó lesz belőle*

– hogy ezt Lukács is magára vette, sőt okkal ő is, de fájdalom, a marxizmus nevében. Mindenkor bűnéül fogja ezt venni minden marxista, aki a marxizmusban eszmét vall s nem rögeszmét hajtogat – ellentétben a drillre szomjas lélekkel, ki másra képtelen, sőt ki voltaképp, ami a magyar irodalmat illeti, már gimnazista kora óta egy-egy feszes üdvtant sóvárgó rögeszme rabja. Most is; annak a sebnek véré, melyet hajdan, mint a Prohászkaén, az ő lelkén is Madách *bizánci* színe ejtett, emberöltő múltán a rajta azonos természetű sebet ejtő *falanszter-szín apropóján* fecskendezi a költőre vissza. Anélkül persze, hogy észrevenné a Madách, az eszmét rögeszme fokán nem szenvedhető Madách imént idézett soraiban is ugyanannak a dialektikus szemléletnek ellenállhatatlan nyilatkozását, ami az egész *Tragédia* fenséges ritmikáját, egész lényegét teszi: hogy itt, c sorokban a szent tan is épp rögeszmévé fajulásának ama fokán nyeri el ítéletét, ahol saját ellentétébe csap át, örültség vagy békó lesz belőle.

A *non-konformista* Madách ellen viseltetik itt retrospektív büntetőexpedíció. S ennek legfőbenjáróbb bűne éppen az, hogy a mai és marxista észjárásra jócskán rászoruló magyar irodalmi közvéleményben az irodalmi téren érvényesülő marxizmust a legsúlyosabban diszkreditálja, elsősorban épp azzal, hogy rögeszme gyanánt mutatja be, sőt olyan rögeszme gyanánt, melyet az ellenkező, a rég megmerevült, kétségtelen rögeszmével, az egyházi dogmatikával kimozdíthatatlan egyenlőségi jel köt valahol össze. Hogy precíz legyenek: ugyanaz az egyenlőségi jel, mely a filozófusnak, az *eszével* mesterien marxista Lukácsnak misztikusan fixált *lelkialkatában*, ahányszor a magyar Múzsához közelít, végzetesen helyreáll. A *reductio artium ad Sanctam Scripturam* mindenkor borzalmas és szükségtelen útjára vezeti, pietizmuséra, mely eretnekvadász és máglyarakó.

Leplezzék hát le végre a javakorabeli Lukács szó szerint idézendő szavai az ősz Lukács marxizmus-leninizmusba átszőtt Madách-gyűlöletét – s benne azt az exaltációt, mely celláját csak korszerűen átdrapériázta, de különben egyazon cellában úzi ördögét, amióta él. íme a régi kulcs, a jól félszázados, mely a cella zárjában ma is ugyanúgy forog:

„Madách a legélesebb példái közé tartozik a minden mélység nélkül való költőnek, aki ezért az igazi drámaiságnak még közelébe se jutott. Csak egy nagyon jellemző eseten kísértem meg ennek megvilágítását; Madách egyéb költői kvalitásai persze e vitán kívül maradnak. Már gimnazista koromban – pedig akkor szenvedélyes ateista voltam – mélyen felháborított *Az ember tragédiájának* bizánci jelenete: Tankréd (és vele, érezhetően, Madách) állásfoglalása a *homoousion* és *homoiousion* vitában. Mert azt éreztem akkor és érzem ma is, és érzi velem mindenki, akinek egy vallásos, egy metafizikai nívón élt élet iránt csak a legkisebb érzéke van: mi másért haljon meg valaki, ha keresztény, mint a hitért, mint azért, hogy Krisztus Istennel egynemű-e vagy csak hasonló hozzá? Hát nem ezen múlik minden? Hiszen Jeruzsálem csak egy emlék, ha szent emlék is, de mit ér az, hogy keresztény vagy pogány birtokában van-e – ha a keresztény nem igazán keresztény? És hol a kereszténység – mondja Pál apostol és

mondja vele mindenki, aki lényegét igazán átélte –, ha nem tudjuk, hogy Krisztus kicsoda? (amivel nem állítom, hogy a kereszténység ebben kimerülne). De Tankrédek és vele Madáchnak itt csak egy i-betűről van szó; és Tankréd és vele Madách azt ajánlják a küzdő keresztényeknek, hogy kössenek »paktumot«, hogy »fügesszék fel a bihari pontokat«, alkossanak »koalíciót« – és menjenek együtt harcolni a pogányok ellen.”

Csak mellékesen, csak a magyar irodalmi judícium minősége szempontjából érdekes itt, hogy ezen a címen a minden mélység, azaz *Tiefe* nélkül való és az igazi drámaiságnak közelébe sem férköző Madách azzal az egyébként persze kiváló s e „párhuzamba” méltatlanul ráncigáit Balázs Bélával szemben járt Lukácsnál pórul, aki vele, Madáchcsal szemben „az első magyar költő, akinek a mélység eldöntő karakterisztikonja és ezért, éppen ezért az első magyar költő, aki igazán gyökereiben drámaíró és tragikus”. Az is csak mellékesen, az is csak az imént említett szempontból érdekes, hogy ugyanitt s ugyancsak Balázssal szemben járt pórul Lukácsnál az a Katona József is, akinek csak annyit koncedált, hogy „legnagyobbat ígérő kezdettel” szolgált, de egyébként „hogya ma elismerik, annak részben tematikus véletlenségek, részben tökéletlensége, architektúrájának romantikus töredezettsége az oka, nem drámai erényei”. Figyelemre méltó ez persze még abból a szempontból is, hogy mily szilárd alapokon nyughatik Lukács mai tisztelete ama Katona iránt, akinek újabb hazai kultusza épp a legjogosabb elvtársi közreműködéssel vált hivatalossá, mégpedig (hogya terminusát is átvegyem) sokkal inkább „tematikus véletlenségek” tekintetéből, mint bármikor. A tematika ezúttal nem Bánk, hanem Tiborc felől teszi Katonát hivatalos kultusz tárgyává. De a tematikus „véletlenség” Lukácsnak, a tematika nem mindig egyformán szilárd megvetőjének, aki a *Tragédia* bizánci színében főbenjáró kérdésként kezelte a tematikát s ma pláne hivatalból oltárra emelni is kénytelen, 1955-ben arra nyit lehetőséget, hogy azzal is Madách *Tragédiáján* üssön egyet. Jogos, sőt bizonyítottnak tekinthető a feltevés, hogy ütött volna s bármikor kész akárhányat ütni a Katona művén is, alapvető indulatainak s fixált nézeteinek szabad folyást engedő, az eddigi kultuszt bármi okból esetleg megaléelő áramlat érvényesülése esetén. Illusztrációs anyagához – azaz kezdettől fogva változatlan gyűlölet-objektumaihoz – vaskövetkezetességgel ragaszkodik, akár az ártatlan Balázs Béla felmagasztalása, akár Madáchnak vagy Katonának sekélyességben-marasztalása az aktuális taktikai cél. Mert a stratégiai – az gimnazista kora óta, mint maga is vallja, változatlan, s ha mélyére tekint az ember, nem más, mint egy aszkétikus forma-szenvedély, egy misztikákból és diszciplínákból összetett, szigorú *Ordnung* hön sóvárgott ideálképébe szorítani az egész irodalmat, a költészet egész világát, mégpedig e ponton, a lelki diszpozíciót tekintve, teljes jóhiszemmel találva ideálképet eredetileg metafizikai, majd, érett fővel, politikai hitágazat jegyében, még ha az utóbbit irodalmunk terén súlyosan deformálja is – akaratlanul, de lelki békéjét ebben lelhetve fel.

Mert ami szorosán az iménti citátumot illeti, melyben a metafizikus korai Lukács leleplezte a marxista későbbi Lukács változatlanul egylényegű – hogy teológiai műszóval mondjam: transzfiguráit, de nem transzszubsztanciáit – Madách-indulatát: még politikailag is meghökkentő, mibe viszi bele itt lelkialkata.

Életre szóló, hannibáli esküvel pecsételt haragját Madách, illetve Tankréd azzal váltotta ki, hogy nem méltányolta kellőképp a *homoúszion-homoiúszion-vitában* az eszmék rögeszmévé kövülését, hanem tekintetét magasabbra, az eszme híveinek összefogására, a pogányok elleni harcra, az eszme kivívandó diadalára, érvényesítésére, tehát arra vetette, ami kétségkívül s mindenkor *suprema lex*. Meg kell adni, valóban: ez a Tankréd alkalmas is lesz mindenkor magára bősztíteni minden dogmatikát, mely a pogányság megszüntetésénél előbbre valónak tartja, *homoúszion-homoiúszion-viták* ürügyén, saját indulatainak s önnön formai rendszer-fanatizmusának kielégítését,

aminek érdekében mindenkor hajlamos azt cselekedni, amit Tankrédnak kellett volna nyilván őszintén cselekednie: kedvesebb neki a pogány, mint az eretnek, s hívők ellen, kiket nem szívelhet, pogányokkal s mindenkori és mindenféle alig álcázott marranussal szövetkeznek.

Holott amit idézett soraiban Lukács felvetett, s amiben Tankréd döntését elmarasztalta, korántsem pusztán sorrendi kérdés. Ám amennyiben mégis az, annyiban is kétségkívül Tankréd döntése, nem pedig Lukács javaslata jelenti a forradalmi megoldást. Széchenyi és Kossuth antagonizmusában sem kétséges, melyikük képviselte e sorrendi kérdésben a forradalmi álláspontot: a démonikusan mániákus Széchenyi-e, aki a haladás táborának belkérdéseit akarta mindenáron a maga eszméinek javára tisztázni, s e táboron belüli partnerei ellen okkal-móddal a pogányra, Bécsre is rátámaszkodott, avagy Kossuth, aki minden erejével a pogány ellen, Bécs ellen fordult, s evégből egyesíteni törekedett a haladás táborának minden elemét – tekintet nélkül a tömérdek *homoúszion-homoiúszion* összes főbenjáró iótáira, melyektől „ne függesszük fel, Uram, hogy a hazát megmentjük”. S lám, e tankrédi, e kossuthi álláspontban látott Lukács éppenséggel Tisza Kálmán-féle „szegre akasztott bihari pontokat”! Tankréd álláspontjában azt a „paktumot”, azt a „koalíciót” látta, amittől minden feszesen s akár religiótól is függetlenül karizmatikus lélek automaticé iszonyodik, még ha maga az üdvösség forog is kockán, tehát épp az elv megmentéséről s korántsem holmi „rothadt kompromisszumról”, azaz elvtelenről van szó. Márpedig maga Lukács közölte gyanútlanul, hogy Tankréd ezt a koalíciót nem az ellenségé/ hanem az ellenség *ellen* köti, s avégből köti, hogy „együtt menjenek harcolni a pogányok ellen”, vagyis hogy Tankréd morálja és forradalmisága *a kereszt hívei ellen pogányokkal* kötött koalíciónak elébe helyezi *a kereszt híveinek* koalícióját a pogányok *ellen*.

Hirdetett-e s hirdet-e mást, mint épp e tankrédi gondolatot, a kommunista Internacionálé egyik leghatékonyabbnak bizonyult politikai gondolata, a népfrontgondolat? Nem ennek érvényesülése iktatta-e törvénybe Franciaországban a népfrontkormányzat idején a Konvent törvényhozása óta s a párizsi kommün óta a legprogresszívebb vívmányokat? Nem ez a gondolat tette-e képpé – félrelökve minden *homoúsziont* és *homoiúsziont* – Spanyolország minden jóra való emberét, hogy a század első negyven évének legnagyobb nyugati hőskölteményét a fasiszta pogány ellen együtt vívja végig? A *homoúszionnál* s *homoiúszionnál* sokkal lényegibb s nagyobb ellentétek választották s választják el egymástól a munkásdemokráciát s a polgári demokráciát – de „felfüggesztette”-e vajon ezektől a Szovjetunió „a haza megmentését” s vele az emberiségét, a haladás minden lehetőségét? s nem a koalíciót választotta-e, nem azt-e, amit Tankréd, vagyis azt, hogy „együtt menjenek harcolni a pogány ellen”, amikor ez valóban maga volt a Pogány, s Hitler volt a neve? Hol szidná ma Lukács György Tankrédot, illetve Madáchot, ha a Kreml akkor nem Tankréd (s ha úgy tetszik, Madách) szellemében cselekszik? ha addig a sztálingrádi fegyverek nem szólalnak meg, de az el-alameiniek sem, amíg a tudományok egy-egy doktora és *masterja* egymással ölre nem megy valahol, hogy előbb eldöntse az egyébként kétségkívül lényeges *homoúsziont* és *homoiúsziont*? Szerzett-e a proletariátusnak számosabb fegyvertársakat valaha is más gondolat, mint a pogányok elleni együttes harc gondolata, melyben a marxi-lenini eszmék vonzóereje sosemlátott mértékre emelkedett? Hódíthatott volna-e ez a gondolat, ha nem azon az elvszerű magaslaton jelentkezik, amelyen Tankréd, illetve Madách őszintén hevületében megmutatkozott? S nem azért maradt-e pogány kézen a Szentföld, mert Tankréd ellen döntöttek a keresztiesek? *Summum ius, summa iniuria*, avagy *fiat iustitia, pereat mundus*, avagy *medicina peior morbo*: ennyit kapiskál a harcoló világból, aki Tankréd ellen Lukáccsal áll ki, annak valódi dialektikája helyett az érvelés alkalmi szükségleteihez szabott sommás redukciókra hallgat. Látni fogjuk majd, mint kezeli Lukács ugyane bizánci színt *ma*.

Másként látni nem lesz rá okunk.

Eltolja magától az Írást, hogy a betű öl, s a lélek az, ami elevenít.

Ezért véli Prohászkaival együtt hol mélység nélkülinek, hol meg (mint most) pesszimizmusnak – magyarán, illetve lelke mélyén: renitensnek – Madáchot; belső fóruma előtt mintha egyre menne, a bizánci vagy a falanszter-színben éri-e tetten – ahogy élete más-más szakaszán mindkettőben tetten érte egymásután – az akár „sekélyességben”, akár prohászkaikailag s ravaszilag is elkárhoztatott „pesszimizmusban” elmarasztalt *non-konformizmust*, *Tendenciát*. Holott nincs szó még arról sem.

De ezért viszi az, amit már a polgári kritika is „prohászkaikai logikának” nevezett, ezért viszi – Prohászkaival s azzal, amiért e logikát róla elnevezték, tökéletes összhangban – arra, hogy Madách nemcsak a vallásnak, hanem a népszabadságnak is ellensége. Ezért – s ebben már fantáziátlanságnak, költőietlenségnek is szerepe van –, ezért azonosította régebben Tankrédót, most meg a képsor minden mozzanatát Madáchcsal, illetve Madách személyes vélekedéseivel, ezért képzelettel, hogy Madách egyáltalán „hirdet” valóban valamit is abból, amit a képsor darabjai egyenként „hirdetnek”. Ezért állapítja meg a képsor darabjain végrehajtott számtani művelet útján, szimpla összeadással – s pláne megannyi képzelettel készült összeadásával – azt, amit az egész *Tragédia* együttvéve, azt, amit Madách Imre, amit a költő valóban hirdet. Mintha nem tudná – nem volna hajlandó tudomásul venni vagy pedig csakugyan nem tudná –, hogy mi az.

Úgy tesz, mintha Madách fölött, mintha az egész Költészet fölött triumfálna – holott annak szól csak a lehangelő triumfus, hogy összeadásától ezúttal is megkapta a szenzáció amaz egyetlen fajtáját, amelyet Madáchcsal kapcsolatban átélnie mindannyiszor megadatott: a premeditált végeredményt. Szóról szóra s kimagyarázhatatlanul ugyanazt, amit számadásától két egyháznak legmilitánsabb püspöke is megkapott. Amivel a filozófus Lukács fényesen bánt el, a magyar költészetéhez közelítő Lukács nem bír még ma sem: a német precizitás hideg fényeitől noha áttört s marxista ideológiával noha hősiiesen erezett, de sűrű metafizikai köddel. Ott eloszlatta, itt még jobban megsűrűsödött körötte.

II. TÁRGYI RÉSZ

Könnyű fejezet lesz ez, a dolgok oly nyilvánvalók. Mit is vallott Madách?

„Csak azt akarom kihozni” – tiltakozott Erdélyi János anatómái ellen Madách, s idézi még Lukács is –, „hogy midőn a szocializmus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, kereszténység, tudomány, szabadverseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeknek tárgyai, miket éppen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem.” (Talán fölösleges is megismételnem, hogy Erdélyi vádjai a ráfogott ultramontán cinkosság, nem pedig a szocializmus ügye miatt érték Madáchot, hisz’ ez utóbbi a hatvanas évek magyar protestantizmusának enyhén szólva Hekuba volt, nemhogy vezérférfia lándzsát tört légyen érte.) *Érthetetlen*, hogy Lukács, miután e sorokat maga idézte, egész dolgozata további rendjén hogyan ignorálhatta ezt. Hogyan folytathatta, mintha mi sem történt volna, mintha alatta volna még a gyékény, holott már ez egyetlen mondatával is eleve kihúzta alóla maga a költő.

Madách idézett szavaiból *semmi* egyéb nem derül ki, mint első és legilletékesebb

fogalmazása ama logika elutasításának, amelyet később, mint idéztem, Sebestyén Károly „prohászcai logikának” nevezett, s amelyet Lukács, mint dolgozatában olvasható, az azonosságig átvesz. Fölösleges tehát, sőt kár is Lukácsnak triumfálnia s kivált – inszinuálnia.

Szuverénül odaforgatja ugyanis Madách szavait, mintha e szavakban az őáltala önkényesen Madáchnak tulajdonított történelembölcselet beismerése is egyúttal bennfoglaltatnék. Mintha Madách ezekkel azt erősítette volna meg, hogy műve „minden olyan törekvésnek hívságát bizonyítja, mellyel az emberek társadalmi együttélését biztosítani és magasabb szintre emelni próbálták”, vagyis, mint Lukács ehhez a *saját* mondatához (tehát *nem* a Madáchéhoz) hozzáteszi, ebből máris „látjuk” a műnek „a befejező szavak optimizmusával kiegyenlíthetetlen ellentétben” álló s „itt megnyilvánuló pesszimizmusát”.

Világos mondatnak ilyen módszerrel még nem tulajdonítottak pontosan ellenkező értelmet. Hogy’ hihette Lukács, hogy ezt nem fogja észrevenni senki?

Holott a Madách-idézet, ismétlem, egy kukkal sem mondott többet vagy egyebet, mint eleve is tiltakozást ama későbbi prohászcai logikának nevezett, majd Prohászkaótól átvett művelet ellen, amely szerint ő – mivel a *Tragédia* egyik képének tárgyán „gúnyolódni” látszik (holott nem is látszhatik, mert nem is teszi) – *consequenter* a képsor többi tárgyain is „gúnyolódnék”. Ellenkezőleg: a levél idézett szavaiból a képsor tárgyai, mint „az emberiség fejlődésének főmomentumai” iránti maximális tisztelet csendül ki, félrehallhatatlanul s a *Tragédia* hiteles szerzői magyarázata gyanánt. De ha nem a csengést, hanem továbbra is csak a puszta szavakat nézem, akkor a citátumban Madách szó szerint és generálisan az ellen tiltakozik, mintha művében ő egyáltalán *bármin* is gúnyolódnék. Hogy’ forgathatta ezt visszájára Lukács? (Mert vigyázat!: itt nem *ő* ad a műnek ilyen értelmezést – ezt megtehetné –, hanem a Madách világos értelmezését másítja meg.)

Mindegy, megtörtént. Hanem azért Madách mégsem azt hirdeti, amit ő is ráfog.

Ó, hisz’ annyian szolgáltak már magyarázattal a *Tragédia* mondanivalója felől! Lukács professzor hogyne ismerné, mikor én is ismerni vélem az anyagot, melynek azonban úgyszólván egész hatalmas irodalmát könnyedén lesöpri asztaláról, mint premeditált végeredménye szempontjából nem ehetőt. Magam sem zavarom tehát – legalább egyelőre nem – a Madách-irodalom legszebb részével, azzal, amely saját nagy kortársainak, ama nagy nemzedéknek tollából eredt, melynek együttesével szemben Lukács György mindig is következetesen deklarált ellenszenvvel viseltetett. Egyelőre hát két öreg kisleludystát veszek csak elő, abból a Társaságból, melyre Lukács nem gondolhat gyengédtenül, hisz’ drámatörténeti művét valamikor az koszorúzta meg. Ebben a nemzedékben kereste is nemegyszer a haladó hagyományt – míg némelyik tagjában én csak az ideig-óráig s itt-ott megőrzött nacionalista nevelést, józan elmét s higgadt judíciumot tiszteltem. Halljuk hát csupán Sebestyént, sőt még előbb azt, akinek nézeteiből Lukácsnak az egyetemen még vizsgáznia is kellett, az akkor még igen pontos ítéletű Négyesyt.

„Konceptiója éppoly fenséges, mint merész: bemutatni az embert, amint a világtörténetet átéli s minden bukása után új életre támad” – foglalja össze mondanivalóját a *Tragédiáról* s annak összegezhető tanításáról Négyesy.

S valóban, nem ismerem ennél fenségebb konceptiót. Tudom, hogy a legszebb, az igazi győzelmek bukásról bukásra teremnek meg, tudom, hogy minden bukásból új életre támadni az emberhez legméltóbb s optimizmusát legmélyebbről ihlető tünemény, s ha marxista vagyok, ismerem a történelemnek Madách művében ha nem is iskolásán, de dialektikusán lüktető ritmusát.

„Az ember tragédiájánakegész célzatát, értelmét, világfelfogását a 13. színben, az úgynevezett úrjelenetben kell keresnünk. Mikor Ádámot a Föld Szelleme visszaparancsolja a világuőrből a földre, Lucifer kigúnyolja az embert, aki újra csatázni akar annyi hasztalan küzdelem után. De a gúnyos kérkedésre Ádám megadja a választ:

*A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél – megszűnt a dicső csatának.
A cél halál, az élet küzdelem.
S az ember célja e küzdés maga.*

„Az ember célja e küzdés maga! ... Küzdeni »erőnk szerint a legnemesbekért«, mint egy más nagy költő, Vörösmarty tanította” – a „pesszimizmus” vádját, az akkor proházkait és Tavaszt, ezzel verte vissza Sebestyén.

E madáchi sorok aligha háríthatok el ama szindikalista tévely rovatában, ahol „a cél semmi, a mozgalom minden”. Ezt az olcsóságot Lukács nem is követi el. Inkább el is hallgatja a passzust. Amikor a *Tragédia* tanítását szuverénül a pesszimizmusban s melléktermékeiben jelöli meg, egy szót sem említ, ami másra vall, ezeket a híres sorokat sem.

Persze van azért még valami, amiért Lukács e sorokat, más egyéb sorokkal, a *Tragédián* végiglüktető egész ritmussal s Négyesynek, Sebestyénnek és saját nagy kortársainak e ritmuson alapuló *Tragédia*-szemléletével együtt babonásan kerüli, s Madáchtól inkább *Tragédiástul* a „pesszimizmus” vermébe s irodalmunkban ebek harmincadjára löki. Ez pedig a konstatálást követelő – s konstatálódni mégsem akaródzó – *dialektika*.

Lukács, az egykori – s önkéntelen reflexeiben ma is – hegelianus idealista gondolkodó a hegelianus idealizmus irodalmi alkalmazásának e legfontosabb színterén igen jellegzetes módon viselkedik. Illetve idáig el sem jut: oda sem megy inkább, hallgat. Inkább meg sem állapítja, hogy a hegelianus dialektika alkalmazása Madách művében nagyon is progresszív s előremutató momentum – mert hiszen akkor beszélnie kellene róla.

És még valami, ennél is súlyosabb, ennél is kapitulánsabb. (Azért kapituláns, mert *hallgat* róla, hisz’ máskülönben nem kapituláció megoldatlanként kezelni valamely problémát, amely valóban megoldatlan.)

Aki ugyanis Madách művében hajlandó volna észrevenni a dialektikus menetet – márpedig lehetetlen észre nem vennie, hisz’ szinte szemét veri ki –, annak a dialektika-felvetette végső kérdésekkel éppúgy szembe kellene néznie, ahogy Madách szembenézett; s ha marxista, akkor a dialektikus materializmus végső kérdéseivel is. Lukácsból ez a bátorság ezúttal hiányzik: hiányzik ahhoz a vallomáshoz is, hogy itt a végső filozófiai kérdések még voltaképp nyitva vannak. Madáchból ennek a bátorságnak korabeli megfelelője nem hiányzott: ő e kérdésekkel, a hegelii dialektika-felvetette végsőkkel is szembenézett – s rájuk a képsor végén, a küzdés, majd a bizodalom hirdetésével fenségesen optimista, emberméltóságot valló választ adott. Hisz’ épp *akkor* lett volna pesszimista, ha elfogadja a dialektika véges mivoltát, ami – bármely szakán állapotják is meg e dialektika – maga a halál, illetve a mozdulatlanság (még ha a boldogság mozdulatlansága is); *akkor* lett volna pesszimista, ha elfogadja *ezt* a célt, mely *megszűnt a dicső csatának*. Lukács, mint marxista, valamennyiünkkel együtt, kik annak valljuk magunkat, elfogadott egy célt, mely dialektikánk útján ott van valahol – de nincs addig jogunk Madáchtól, ki nem volt marxista (s ezért nincs jogunk később sem), pesszimizmussal vádolnunk, amíg meg kell vallanunk, hogy célunk

empíriájánál még nem tartunk, a világnak még nem jártunk végére, sőt becsvágyunk nem is teológikus. S mi több: amíg e vallomással kénytelenek vagyunk, addig bármikor készen kell lennünk arra, hogy a világnézeti túloldal rosszhiszeme épp bennünket vádoljon meg pesszimizmussal – pesszimizmusnak nevezve valamely végleges állapotba való beletörődést vagy beleüdvözülést, legyen annak akár halál vagy bukás, akár ellenkezőleg, Paradicsom vagy osztálynélküli társadalom a neve, nevezzük bárminek is a dialektikus ritmus megállapodását, a mozdulatlanságot, ami drámai vég vagy báva boldogság képében egyaránt „halál”, mert „megszűnte a dicső csatának”, mert nincs miért járjon, tehát nem is jár többé a motor. S ha túloldali rosszhiszem ezen a címen bennünket vádolna pesszimizmussal, becsületes vallomásunkat, hogy emberélet, embersors összes bölcseleti kérdéseit még nem „oldottuk meg”, bunkóként emelve ránk: hát egyelőre alig is volna erre fenségesebb válaszuk, mint épp a madáchi mű, mely *igényünket* e megoldásra s életünket addig is eszerint vezérlő *cselekvésünket* az emberméltóság világirodalmilag páratlan hangján s a művészet uniszóló, maximális erejével fejezte ki.

Restelkedve kell azonban megváltanunk, hogy ama túloldali érvelés a kérdéssel való szembenézés hiányánál egy paraszthajszállal még mindig „tárgyalóképesebb” volna, mert hiszen, ha rosszhiszeműen is, de dolgunkat egy magas, ösztökélően magas igény nevében, noha bitorlott nevében firtatná, s tőlünk, ha illetéktelenül s álnokul is, de nagy kérdés megoldását kérné számon. Megoldott lelkű ember, a marxizmusban kényelmesen elhelyezkedő s nem épp annak meredek útján bátran végigmenő, ezzel vitába szállni képtelen. Filozófiával nagyon is győzné, de költészetünk vulkanikus talaján megtántorodik, s inkább a költőnek esik neki. Hívják Madáchnak, akárkinek, kiirtja s haló porát is szélbe szórja annak, aki belső harmóniájában, melyet elérni vélt, puszta létével is háborgatja. A világ – kiáltja a jezsuita – *sit ut est, aut non sit*. Legyen olyan, amilyen – vagyis aminőként őbenne megállapodott –, vagy *ne legyen*. Pusztuljon.

„A szellemet elkárhoztattatok vagy prostituáltatok, reá béklyókat raktatok, minden mozgást elfojtottatok a mozdulatlanság kánonával, mely a világegyetem törvényével ellenkezik, a lángelméket üldöztétek, a géniuszt kiheréltétek, Giordano Brúnót, Arnaldo da Bresciát lángok közé, Galileit szerzetesek ítélőszéke elé vetettétek” – olvasta rá a megoldott lelkűekre Mazzini. Nem hagyható ez figyelmen kívül, amikor szerzetesi ítélőszék előtt áll Madách Imre is.

Figyelemre méltó külön is, hogy Madách Imrének Hegellel eltelt kortársa e mondatában „a világegyetem törvényét” hangsúlyozza, mármint a hegeli dialektikát, s vádjai középpontjába elvileg az ellene való vétkezést helyezi: azt, amiben ezúttal Lukács sem ártatlan, sőt tetézi is, mert a színhelyet is kerüli. S Madách kortársának ugyane mondatában, bár aligha beszéltek össze, íme megjelenik a *béklyó* is: a Madách *őrület vagy békója*, ami már szinte *őrület és békó* Mazzininál. *A haladás mai embere számára, kinek dicső dédapái, e Madáchok és Mazziniak így írtak le, s így ítétek el egy nagy eszmét, mely rögeszmévé fajult, elviselhetetlen és elfogadhatatlan a gondolat, hogy egy másik nagy eszme, melynek helyét eszében-szív ében e dédapák is segítettek megágyazni, egyetlen századon belül – s akár csupán egyetlen kiváló elmében s egyetlen irodalmi kérdésben is – ugyanígy fajulhasson rögeszmévé, ugyanily tüneteket produkáljon, rációja ugyanígy csapjon saját ellentétébe, régi irracionálisokkal való egyezésekbe át.*

A költészetben is kontúrjait kereső, ott is zárt és feszes életideált kergető lélek az egyértelmű karizma, a fényrózsa, a misztikus egység bizonyos nemének, szocializmusba átsóvárgott nemének szomjazásáig s megköveteléséig meg nem áll. Lehetetlen dologra vállalkozott, s ennek rabja eleve kilátástalan érvelésében s annak

meghökkenítő módszereiben is. Madách „pesszimizmusát” egyelőre hagyjuk is.

Az ismert fogást pedig, ahogy – a Madáchot „pesszimizmusban” elmarasztaló egyházi férfiakat követve – a *Tragédia* legmagasabb-rendűen optimista tendenciáját félreérthetetlen szavakba foglaló kicsengésen („Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”) Lukács György is azzal teszi túl magát, hogy „költői és világnézeti *szaltó mortálénak*” nevezi, illetve mondja utána említett elődeinek – ezt tekintjük egyszerűen a Lukács *szaltó mortáléjának*, de ne tapsoljuk meg, mert nem eredeti. Legfeljebb az tartozik még ide, hogy a madáchi „pesszimizmus” oknyomozásakor Lukács – az elhallgatás demagógiájával – csak a költő vélt és valódi osztálytapasztalatait említi, mégpedig bőségesen (s félremagyarázva, mint látni fogjuk, azokat is), de személyi tapasztalatait, melyek, költőről lévén szó, korántsem elhanyagolhatók, tehát börtöneveit s előttük és utánuk szívtépő, majd megalázó családi tragédiáit, nem, egy szóval sem. Egyrészt azért nem, mert a civil olvasóra gondol, aki még a „pesszimizmust” is, mihelyt személyileg ennyire motiválva látná, képes volna esetleg méltányolni. Másrészt pedig azért nem, mert ismervén a Madách „pesszimizmusát” tagadó nézeteket is, tartania kell tőle, hogy önkéntelenül is e nézetek erejét fokozná, ha felidézné a költő személyi szenvedéseit, a fenséges látványt, amint épp *ezekből* születik meg a Mű, amint a költő valóban, nemcsak hazafiként és emberként, de személyként, férfiként is *de profundis* szárnyal föl újra – s a *Tragédia* egyes színeiből is újra és újra – odáig, hogy küzdés és bizakodás a cél: *tehát az empíriánk által eddig igazolt maximális optimizmusig.*

De ha még egyáltalán érdemes ezek után még egy szót vesztegetni arra, hogy veheti-e a *Tragédia* zárómondatát *szaltó mortálénak* olyan elme, mely a költészet iránt igazán fogékony, s dialektikus gondolkodása sem inog meg, mihelyt költői területre, vakon gyűlölt költő területére ér – hát csupán a teljesség kedvéért, szinte fölösen, s inkább csak az alábbi citátum szerzője iránti tiszteletből, hadd szólítok elő tanút, s nem akármilyet, a Lukácsnál jóval ifjabb kommunista nemzedékből is.

A Lukács-felújítottá régi közhely premisszájából figyelemre méltó – s a költő elleni *fixa ideától* mentes marxistához egyedül illő – következtetésre jut:

„Mindig nagyon szerettem *Az ember tragédiáját* – írja Bálint György csak utolsó mondatával nem tudtam soha kibékülni. Annyi céltalan küzdelem után mégis: »Ember, küzdj és bízva bízzál!« Mindig úgy éreztem, hogy Madách ezt a mondatot meggyőződés nélkül írta a nagy mű végére; csak azért, hogy eleget tegyen az optimizmus illemszabályainak. Most, nem is tudom, hogyan, ezen a kora tavaszi napon ráeszméltem, hogy ez a mondat az egész mű lényege. Küzdelem magáért a küzdelméért: ez az élet. Madách nemhiába nevelődött Hegelen, dialektikus volt, megértette, hogy élni annyi, mint küzdeni, és ezért a küzdelem jó. Bízva bízni: ez kissé nehéz és nem mindig sikerül. Küzdeni viszont olyan természetes és nélkülözhetetlen, mint lélegzetet venni. Küzdeni még bizalom nélkül is lehet.”

Hogy a kincstári optimizmus akadémiai illemszabály, s hogy a *Tragédia* zárómondata az összes egyházfők szerint *szaltó mortálé*: ezt a néhány osztállyal fölöttem járt Bálint Györggyel ugyanabban a gimnáziumban, azonos tanterv szerint s ugyanattól a tanár úrtól, az irodalom reménytelen szerelmesétől tanultuk, akinek proházkai ihletésű nemzetiszín regényein az sem segített, hogy a legkánonibb konstruktív optimizmus talaján virágoztak ki. De elég volt Bálint Györgynek a dialektikus gondolkodás fegyelme – és bátorsága – ahhoz, hogy agnoszkálja Madách művében a dialektika mesterművét s lényege gyanánt épp a mű zárómondatát. S passzusa, melyet idéztem, elvezet még két következtetésre is, még a *Tragédia* tüzes magján, a teljes lét motorján, *az élet célja a küzdés maga* fenségesen lelkesítő gondolatán is túl.

Az egyik csak az a tapasztalati észlelet, hogy még a kincstári optimizmus Bálint-emlegette illemszabálya sem abszolút követelmény, mihelyt olyan egyházi férfiúnak van vele dolga, aki Prohászkanál – a Lukáccsal e ponton, mint láttuk, azonos rugójú, logikájú s következtetésű Prohászkanál – csak egy árnyalattal is kevésbé reakciós. A pesszimista vonásokat, melyeket a korai Petőfiben – forradalmi optimizmusának éveitől – felfedezni vélte, Kornis Gyulának például esze ágában sem volt a költő s a költői mű magasrendűsége ellen érvényesítenie. Hisz’ ezen az alapon a *graeca sunt, non leguntur* kényelmes képrombolásának esnek áldozatául a világirodalom műremekeinek az a tekintélyes része, amelyet Lukács rövid úton ignorál, mint olyat, amely engedélye nélkül keletkezett, mivel remekmű „a pesszimizmus talaján” – úgymond – „létre sem jöhet” (noha az a talaj megbírt még olyat is, hogy *Az emberfaj sárkányfog-vetemény, Nincsen remény, nincsen remény*, aminél sötétebb már nincs is, de amitől a műremek rangját megvonni csak az lehet képes, aki a természetet is félszemmel nézi, s szépségét csak a tavasz zsendülésében koncedálja, a tél viharában nem, s abban sem, ami az őszi enyészetben *méla báj* – amihez ugyanis legalább egy kicsit költőnek is kell lenni, ha valaki a költészet dolgaiban klasszifikál). A költészet dolgai bizonyos érzékenységet kívánnak, s erre mindjárt vissza is térek, ha csak egy pillanatra is. Csak előbb hadd jusson eszembe még az az okkal-móddal konzervatív, de jószemű s kitűnő ízlésű Tolnai Vilmos is, aki Madách legmagasabb rendű optimizmusa körül már több mint húsz éve lefolytatta az ő higgadt és kivédhetetlen bizonyítási eljárását, s magisztrális előadásban elemezte a *Tragédia* amaz expozícióját, keretes szerkezetét is, amit Lukács azért hallgat el, hogy a mű zárómondatára a „puszta utólagos deklaráció” elképesztő falzumát foghassa rá. Lehangelő, de konstatálást kívánó tény, hogy a Madáchcsal foglalkozó Lukács nemcsak a progresszív, de a jobb minőségű konzervatív Madách-irodalom általános nívójának is mélyen alatta marad. De remekmű és pesszimizmus viszonyáról, a *Tragédia* szerkezetileg is *előrebocsátott* optimizmusáról stb. lesz alkalmam részletesen szólni még. Ide csak egy szót még: líráról, érzékenységről.

Bálint Györgyből nem hiányzott: egy kora tavaszi nap is elméleti igazságra vezette. Madách személyes tragédiáit sem hallgatják el a mű premisszáiként a lelkiismeretes literátorok, mint Tolnai Vilmos és annyian. Lukács elhallgatja. Egy-két éve ő írt le még olyat is, hogy értékes emberek „félredobódása” a forradalom „üzemi költségei” közé tartozik. Költészet dolgaihoz itt ily húrozású lélek közelít.

Búcsúzzunk tehát a „pesszimizmust” illető Madách-ellenes erőfeszítésektől, s térjünk a másik, járulékos ügyre: ahol Lukács – egyetlen s mindjárt tarthatatlan érveléssel, hogy Madách „a tömeget megveti” – Madáchnak és művének úgynevezett „anti-demokratizmusát” szeretné bizonyítani.

Hogy a végén kezdjük – tehát a madáchi „pesszimizmussal” együttjáró „antidemokratizmust” a nép, a tömegek állítólagos madáchi „megvetésével” bizonyítani igyekvő Lukács *konklúzióján* –, vegyük szemügyre mindjárt ezt a konklúziót. Azt tehát, amit Lukács egy dölt betűs mondat teljes nyomatékával húz alá, kijelentvén, hogy „*ez a Madách-tragédia társadalmi alapja*”. Amivel csakugyan kíváncsivá tesz e társadalmi alap mibenléte iránt. Csakhogy vesztére.

E társadalmi alap öszerinte ugyanis az, hogy Madáchcsal is „az történt meg, ami oly sok liberális polgárral Nyugaton”, vagyis „kifejlődött benne a nép, a tömegek lenézése, az undorodás tőlük”, mégpedig annak az 1848/49-ben felmerült kérdésnek tapasztalatai után, hogy „aki nem a néppel, a tömegekkel együtt, azok soraiban keresi a felszabadulást, azt az események logikája szembeállítja a néppel, a tömegekkel”.

Ezt a konklúziót, ezt a „társadalmi alapot” Lukács – gondosan szem előtt tartva annak a premeditációnak követelményeit, ami *demonstranda est* – úgy állította elő, hogy maga elé húzta 1848/49 történetének és marxista elemzésének edényét.

Megtalálta benne azt is, hogy a hazai Negyvennyolc bukásában része volt annak, hogy nép cs liberális nemesség közt nem jött létre a sikerhez szükségelt *kívánatos mértékű* egység. És megtalálta azt, hogy a nyugati, nevezetesen a bécsi és a párizsi Negyvennyolc abba *bukott bele*, hogy forradalom közben, menet közben, a nemesi-nagypolgári hatalom elleni harc közben *esett egymás torkának* nép és kombattáns burzsoázia. E két tényt konfundálta-laborálta meg.

E két tényben ugyanis *csak* azt mellőzte, amit benne itt is, ott is dőlt betűkkel emeltem ki fentebb, vagyis *a lényegét*: a hazai és a nyugati Negyvennyolc alapvető különbségét. Azt a csekélységet, aminek mindössze az volt köszönhető, hogy a Negyvennyolc, az igazi, nálunk akkor kezdődött, amikor Nyugaton már vége volt: hogy nálunk szabadságharc volt, amikor Nyugaton Európa már csendes volt, „újra csendes”. Erre a csekélységre ügyet sem vetett Lukács. Az európai tényt, a Nyugaton *abszolút* értékűt és *döntő* jellegűt, egyszerűen nosztrifikálta, tekintet nélkül a hazai tényre, mely itt *relatív* értékű volt és *alárendelt* jellegű.

Ami csak két módon lehetséges.

Vagy úgy, hogy e tárgykörben mindmáig utolsó olvasmánya egy nagy elmének nagy tévedését jelentő dokumentum volt, Szabó Ervinnek s az ő nyomán még a legjobb hiszemű szociáldemokrata irodalomnak is kétségtelenül és gyökeresen téves, deheroizáló Negyvennyolc-magyarázata, mely az említett hazai tényt ugyanígy abszolútummá és döntővé fokozta, Negyvennyolcunkat a szabadságharc vezető osztályának a néptől idegen ügyeként ábrázolta s eseményeinket, tekintet nélkül, sőt kíváncsiság nélkül eltérő társadalmi háttérükre, *a nyugati események kaptafáján* szemlélte.

Vagy pedig úgy, hogy esetleg átfutotta ugyan, de zavaró momentumként mellőzte az e felfogással pontosan ellentétes és kétségkívül helyes kommunista szemlélettel szolgáló tanulmányokat, mindenekelőtt a Révai Józsefét, melyek az említett hazai tényt a helyzetnek megfelelően relatívvá s alárendeltté csökkentik, Negyvennyolcunknak nemcsak viszonylagos sikerét, de európai jelentőségét is épp abban látják, hogy ügye nagyon is a népe volt, s hogy a nép és a szabadságharc vezető osztálya közt szerencsére mindvégig *elmaradt* a 48-as Nyugatra jellemző szakadás és egymás ellen fordulás, tehát eseményeinket, társadalmi háttérük gondos tisztázásával, épp ezért a nyugati eseményektől való *éles különbözésükben* szemlélik.

Lukács tehát, ama cél érdekében, hogy Madách „tömeggyűlöletét” s ezzel „antidemokratizmusát”, mindebben pedig egész „tragikumát” a szükséges és kurzivált „*társadalmi alappal*” elláthassa, *vagy gyanútlanul alkalmazta* Negyvennyolcunk rég tévesnek bizonyult s általánosan tévesnek elismert korai szociáldemokrata felfogását, *vagy tudatosan mellőzte* (a jobbik esetben csak érdeklődése hiányából eredő tájékozatlanságból) az idevonatkozó és semmi elfogultsággal már nem cáfolható kommunista szemléletet.

Bármily közismertek is, hadd idézem e szemlélet Révai-féle fogalmazásait:

„Nem véletlen, hogy Marx és Engels Kossuth Lajost az 1848-as polgári forradalmak törpéivel szemben a nagy francia forradalom óriásainak fajtájából származtatja. A 48-as forradalmakra Párizstól Berlinig a burzsoázia megalakuvása, a néptől való félelme nyomta rá a bélyegét. A magyarra nem! Ezért nagy forradalmi jellemet az összes 48-as európai forradalmak közül csak a magyar szabadságharc termelt ki: Kossuth Lajost. Marx «1848 hőseinek» nevezi a magyarokat, és hősiességüket épp abban látja, hogy látszólag reménytelen helyzetben vették fel a harcot 1848 végén, amikor az európai forradalmak a burzsoázia megalkuvása következtében már mindenfelé a végüket járták (...) A Magyarország polgári átalakulásáért vívott küzdelemnek (...) a liberális, középbirtokos nemesség volt a

vezető osztálya, nem pedig a tulajdonképpeni polgárság, a városi burzsoázia. A magyar városok polgársága még túl fejletlen volt ahhoz, hogy a polgári haladás frontján élen tudott volna járni (...) A polgári átalakulás élén csak az a nemesi réteg haladhatott, mely maga is érdekelve volt benne. A városi polgárság is erre a rétegre bízta a maga érdekeinek, a polgári haladás ügyének képviselőjét. A liberális nemesség ily módon egyetemes nemzeti érdekek képviselőjévé lesz (...) A pesti népmozgalom szeptember 4-iki hatalmas erejű fellángolása megakadályozza, hogy a magyar forradalmat ugyanaz a sors érje, mint ami érte – a burzsoázia árulása következtében – a párizsit, a berlinit, a becsit. A magyar forradalom nem jobbra, hanem balra fordul. Az a »törpe minoritás«, mely mögött júliusban csak 33 szavazat állott, szeptemberben a budapesti utcán, az értelmiség és az iparoslegények egyleteire, egy elementáris erejű tömegmozgalomra támaszkodva, magával ragadja az országgyűlés többségét (...) De mi történt itt? (...) Párizs, Berlin, Bécs népe nem tudta megakadályozni az ellenforradalom győzelmét 1848 végén (...) Épp ebben a fejletlen országban támadtak volna új jakobinusok? E rejtély magyarázata éppen az ország viszonylagos fejletlenségében rejlik (...) Magyarországon nem a burzsoázia és a proletárság osztályellentéte nyomta rá a bélyegét az abszolutizmus elleni harc menetére. A pesti nép vezető rétege, az értelmiségi ifjúság rengeteg (...) kötelékkal volt még összekapcsolva azzal a réteggel, amelyet előrehajtott (...): a forradalomban résztvevő, a bécsi önkényuralom ellen régóta küzdő liberális nemességgel. A pesti plebejusok és a liberális nemesség közt ezért nem került sor a gyökeres szakításra, még a legelkeseredettebb harcok közepette sem (...) A liberális nemesek pedig, akármennyire túljutottak is már a feudális terménygazdálkodáson, akármennyire polgári érdekeket is képviseltek már a bécsi udvar és az úrbéri viszonyok elleni harcukban, mégsem voltak burzsoák, a néptől való félelem még nem volt bennük erősebb, mint a hitszegő király, az idegen uralom gyűlölete (...) A pesti utca jelszava a szeptemberi napokban az volt, hogy Kossuth Lajos ragadja meg a kormányrudat. Kossuth Lajos pedig egész politikai működésében hol a liberális nemesi réteg mérsékletét képviselte a nép felé, hol a népi radikalizmus szószólója volt a nemesi réteg felé, de mindig a polgárosodásért síkra szálló nemesség és a nép közös harcának volt a képviselője és megtestesítője. Kossuth, mint a veszélyben forgó haza megmentője, mint a honvédelem központi alakja – épp azt juttatta kifejezésre, hogy a haladó nemesek és a nép szövetsége nem bomlott fel (...) Ez a haladó nemesi réteg legjobb képviselőivel végigharcolta a szabadságharcot, nem lett hűtlen reformkorszakbeli hagyományaihoz. Szerette hazáját. Ezért a dolgozó nép ma is meghajtja zászlaját (...) emléke előtt (...) Az Alföld népe ott harcolt a honvédhadseregben (...), megmutatta, hogy milyen hősiességre és áldozatokra képes a szabadságért (...) Táncsics (...) a nemzeti forradalom ellen forduló parasztforradalmat nem akarta (...) A magyar parasztság (...) bár elégedetlenül a márciusi törvényekkel, de elment és védte a hazát. A márciusi törvényeket előleges törlesztésnek tekintette, de nem tette függővé valamennyi követelésének teljesítésétől, hogy Isaszegnél (...) hullassa véré a Habsburgok ellen, a hazáért (...) Hogy a 48-as forradalom emléke oly eleven, különösen az Alföld népében, mutatja, hogy a parasztság nem bánta meg, hogy beállt katonának Kossuth Lajos regimentjébe. Nem véletlenség, hogy a 48-as forradalom hagyományát a magyar parasztság őrizte meg legmélyebben.”

... Ezek után beszél Lukács elvtárs 48/49-es események logikájáról, mint olyan logikáról, amely „a nemesi liberalizmus még oly kiváló képviselőjét is, mint Madách”, óhatatlanul „szembeállítja a tömegekkel, a néppel”, sőt „kifejleszti benne a nép, a tömegek lenézését, az undorodást tőlük”!

Hát énbennem meg – és minden elfogulatlan emberben és históriánkat ismerő marxistában (s e ponton minél kommunistább valaki, annál inkább) – mindez szintén kifejleszt valamit, tájékozottság és módszerek tekintetében egyaránt. Amelyek közé

odatartozik az is, hogy miután – tekintet nélkül az abszolút történeti, szociológiai és politikai különbségre – előrebocsátotta elképesztő, a 48-as események logikáját pontosan ellenkezőjére fordító falzumát, *abból* vonja le (ahogy már korábban is, mint láttuk, *saját* mondatát tulajdonította Madáchnak, hogy *abból* vonjon Madáchra „terhelő” inszINUÁCIÓT) az előkészített, következő falzumot: hogy „1848 után a liberális középneemes Madáchcsal ugyanaz történt meg Magyarországon, ami oly sok liberális polgárral Nyugaton”. Tekintet nélkül tehát arra, hogy egyfelől 1848-ban a liberális nemesség Magyarországon, ahol a forradalmi tömegek végig szövetségesei s a közös ügy szilárd bázisa maradtak, s másfelől a liberális polgárság Nyugaton, ahol a forradalmi tömegeket s vele magát a forradalmat is épp az iménti szövetséges, a liberális polgárság „kényszerült” vérbe fojtani – tekintet nélkül, mondom, arra, hogy liberális nemesség nálunk és liberális polgárság Nyugaton a tömegeket illetően ily *diametrálisan ellenkező* tapasztalatokat szerzett, Lukács professzor *Madáchnak, a liberális magyar nemesnek rövid úton a nyugati liberális polgár tapasztalatait tulajdonítja*, hogy népgyűlöletet s ezzel antidemokratizmust foghasson rá, s így teremtsen Madách „tragikumához” ünnepélyesen kurzivált „*társadalmi alapot*”.

Jobb is megjegyzés nélkül hagyni ezt. Fő, hogy az elemi történeti tény felidézése kihúzta alóla a gyékényt, Madách-rágalmazó célhistorizálása alól azt, ami nélkül marxista irodalombúvárlat csakugyan nincs, a társadalmi alapot. S ha még megjegyezzük, hogy volt, *valóban volt* valami, amitől Madách megundorodott, csak hogy az már az ötvenes éveknek a liberalizmust sutba dobó *magyar nemesi társadalma* volt, amely már csak azt nézte, hogy' alkudják ki Béccsel, s hogy' adhasson el jutányosabban „testvért testvér, apát fiú”, tehát nem a tömegek, *hanem* épp a „politikai nemzetet” jelentő úri *mob* és *canaille*; ha termé-szetesnek vesszük, ami természetes, vagyis hogy az 1859-1860 közt írott *Tragédia* élménye-előzménye *nem* az évtizede lezajlott szabadságharc, *hanem* a Bach-korszak s benne a költő egyéni és az ország társadalmi sorsa volt, azaz semmi köze a közvetlenül Világos utáni, szabadságharcban gyökeredző irodalomhoz, s enyhén szólva misztifikál, aki, mint Lukács, előzményeül állhatatosan 48-at emlegeti, s az „1848 utáni” mű kategóriájában kezeli; ha ember és mű gyönyörű logikáját látjuk abban, hogy a *Tragédiát* megírott költő teljes kedvvel vállal képviselői mandátumot, s azzal a kossuthi magatartás egyetlen legális lehetőségét jelentő Teleki László-féle határozati párthoz áll; s ha végül annyi kuriózum után már egyenest a humor (vagy a *teljes* tájékozatlanság) világába kell utalnunk Lukácsnak azt a mutatványát, hogy mielőbb rákezdene legsajátabb mutatványára, mely Madách művét következetesen a 48-felvetette kérdésekre „felelteti”, meggondolatlan sietséggel azonosítja magát egy tanítványának azzal az ifjonti határozottságával, mely az 1860-ban már befejezett *Tragédiát* „a hatvanas évek Magyarországnak aktuális problémáira adott válasz kísérleteként fogja fel” – egy szó, mint száz, ha mindezt még ráadásul számba vesszük, nem marad már sok tennivalónk Lukács Györgynek Madách Imre és a korabeli Magyarország körül tanúsított informáltsága, szakszerűsége s judíciuma körül. (Mást nem említhetek; már csak a jóhiszem marad.)

Annyit azonban feltétlenül meg kell állapítanunk, hogy a gyékénnyel, ami „társadalmi alapja” alól kikerült – Madách és a magyar liberális nemesség 48-ban beszerzett (nyilván Nyugatról importált) „népgyűlölete” s ezzel „antidemokratizmus” stb. –, összeomlanak, automatikusan elesnek Lukács távolabbi következtetései is, tehát ama külföldi illusztrációs anyaga, amely minálunk ezek után az égvilágon semmit nem illusztrál, legkevesbé Madách „tömegmegvetését” s „antidemokratizmusát”. Igaz, hogy Stuart Mill már nem a hűbéri maradványok, hanem a tömegek ellen keres védelmet egy időközben deformálódott polgári szabadság-gondolatnak – igaz, sőt a nyugati liberális polgárság fentebb érintett tapasztalatai után természetes is. Csak hogy Madách liberális

magyar nemes volt, aki, mint ilyen, épp ellenkező tapasztalatokkal rendelkezett. Ugyanez teszi tárgytalanná Lukács előhozakodását azzal a Burckhardttal is (érthetetlen, hogy miért nem a még tipikusabb példával, Carlyle-lal), aki szintén a már ismertetett nyugati polgári tapasztalatok birtokában kapcsolja ki a történelemből a tömegek szerepét, hogy a história középpontjába ahelyett a nagy emberek szerepét iktassa be. Csakhogy Madách idejében mindez a mi fejlődésünknek még csak távlatában sincs: mi a párizsi 1848-hoz csak 1918-ban érkezünk, *akkor* indul majd egy polgári forradalom minálunk proletártömegekkel olyan közösségben, mely a győzelem közben bomlik meg, melyben a győzelem közben hasonlanak meg egymással az osztálypartnerek (kik a közös harcot eleinte épp a kedvező 48-as tapasztalatok alapján vállalták, annak hagyományával, frazeológiájával, Kossuth-nótájával együtt).

Itt persze kiviláglik, hogy Lukácsnak az összes előbbi magyar történelmi falzumokra azért volt szüksége, hogy rájuk emelhesse – a házak áttolásának modern módszerével – ezt a külföldi építményt, s annak egyik ablakából Madáchot a tőlünk egyelőre idegen akkori nyugati polgári reakció irodalmi hírnökeinek társaságában könyököltethesse ki. Hogy Burckhardtnál „a tömegek szerepének tagadása, a nagy emberek kultusza a társadalmi haladás tagadásával, a történelmi pesszimizmussal jár együtt”, az persze meglehet – csakhogy ezek után „a mi problémánk szempontjából” ez egyáltalán nem „érdekes”. Mindössze annyi érdekességet kell ennek tulajdonítanunk, hogy Lukácsnak ily teméntelen fifikával kellett vesződnie, amíg az egész magyar szabadságharcot átpasszolta Nyugatra, amíg Madáchból előbb Cavaignacnak tapsoló 48 júniusi párizsi polgárt, majd tömegmegvető wilhelminus német polgári reakcionáriust csinált – s mindezt azért, hogy mivel annak reakciós mivolta antidemokratizmusból, azaz tömegfóbiából származik és pesszimizmusban fejeződik ki, s mivel e három dolog közismerten összefügg, Madáchot is ugyanebben a hármasságban marasztalhatta el reakcionáriusként, mégpedig láncolatban, mert hisz’ tömegfóbia, antidemokratizmus és pesszimizmus egymást kölcsönösen feltételezi és erősíti. Mi minden kellett ehhez! Méltatnom fölösleges.

Jobban csábít, hogy pedzeni kezdjem a *Tragédia* fejlődéstörténeti jelentéséről a magam felderengő, igénytelen elméletét: hogy mintha utolsó roppant ábrázolása, a művészet eszközeivel utoljára nagyszabásúan végbemenő önsummázása volna az előtörténete végére érkezett Embernek. Még néhány évtized – és azon a Nyugaton, ahol (mint nemsokára nálunk is) a határtalan ígéretű század megtorpanása láttán az elégedetlenség a legkiválóbbakban csap az égis, megjelenik Nietzsche, s elégedetlensége *az Ember ellen* fordul, a „nevetség és fájdalmas szégyen” ellen, akin *felsőbbrendű embernek* kell túllépnie; de megszólal Engels is, s elégedetlensége *a Társadalom ellen* fordul, amelynek íme bevezetett előtörténetéből valódi történelmébe, *felsőbbrendű társadalomba* kell fellépnie. Nem kétséges, hogy az emberiség haladása az utóbbinak léptében dobban. Madách műve – innen nézvést – társadalmi mű, „a küzdést magát” *folyton különb társadalomért* vállaló Emberé: a Művészet hatalmas lélegzetvétele – *valamihez*; csengő jeladása – *valamiről*. Kinek-kinek füle dönti el, roppant finálé-e neki, vagy óriás prelúd. Aki nem botfűlű, s aki *bal felől* hallgatja – ahonnan mindig is jobb volt az akusztika –, annak finálé gyanánt bajosan hangozhatik.

El ne kalandozzam mégse, kövessem a sorvezetőt: él-e még Lukács a Madách „pesszimizmusa” dolgában – melyről pontifikálisan nyilatkoztatja ki, hogy „nem lehet eldisputálni”, *non est disputandum* – még valamely konkrét „világirodalmi párhuzammal” is? Hogyne élne, hisz’ szükségesek kellenek: futólag említették – Arany János és Szerb Antal útmutatása nyomán – Byron és Flaubert. Említhetne többet is – hisz’ bővelkedik példákban a szeleburdi, az elfojthatatlanul gondolkodó és féktelenül teremtő 19. század, amely nem fontolta meg, hogy valamirevaló zseninek rózsás arccal, pirospszogás eszmei tartalommal és korlátai közül videran előremutatva kell bírái előtt

megjelennie, ha nem akarja, hogy rajta mutassák ki, „létrejöhet-e” vagy nem jöhet létre „a pesszimizmus talaján jelentős műalkotás”. Mégis menjünk be Lukács utcájába ezúttal is, e párhuzamutcába is – de karonfogva Babits Mihállyal, aki Lukács Györgynek ezt mondja:

„Madách hangja nem a kacagás és megvetés hangja. Ha az volna – ha csak annyi volna –, műve egyszerűen a 19. század nagy pesszimista költeményeihez sorakozna, sóhajaihoz annak a folytonos kiábrándulásnak és elégedetlenségnek, mely a nagyon is cselekvő, egeket ostromló századot gyötörte, mint a nagyon is sokra vágyó embert. Byrontól Anatolé Francé *Pingvinek szigetéig* a kiábrándultság és a gúny kórusa zeng végig e századon; s lehetetlen nem éreznünk, hogy a mi költőnk hangja valahogy mégis idegen ebben a kórusban. A vágyak kicsapongásának blazírtsága, az érzésbeli kimerültség frivolsága helyett Madáchnál komolyság és fájdalom szól az eszmék nyelvén, s ez a puritán és racionális alkotás talán melegebb és érzőbb életet takar, mint a költészet minden külső pompájával csillogó külföldi rokonai (...) A 19. század többi nagy pesszimista költeménye kiábrándult filozófiát takar az élet és színek tarka köntösébe. Madách a kiábrándult filozófia köntösébe vérző életét takarja. Így lesz az eszme formává, a gondolat puritán meztelensége gazdag költészetté. S épp ebben rejlik a mű klasszikus volta és maradandósága: a szobor nincs kifestve; anyaga a szikla s színe is a szikla: semmiféle eső le nem mossa. A gondolat takaratlan ereje őriz meg sorait – nincs költemény, mely a modern gondolatot oly egyszerűséggel és pontossággal rögzítené –, de az egész költemény is, egyetlen ilyen klasszikus sor gyanánt, fölbonthatatlan konstrukció pontosságába zárva őriz meg egy emberi lelket, a Madáchét, mint az Isten egy örök gondolatát.”

Nem mondom én, hogy e Babits-soroknak – melyekből csak azt hangsúlyozom, ami Madách művének és százada nagy pesszimista költeményeinek viszonyára vonatkozik – *minden* szavával egyetértek. Mondani csak annyit mondom, hogy költészethez a nóta leglelkéig érteni a perfekt kottaolvasáson túl is kell még valami. És hogy Babits – és Arany és Péterfy és Ignotus és Karinthy – egyetlen szaváért, ha magyar költészetről van szó, s amivel talán egyet sem értek, mohón adom oda Lukács Györgyből mindazt, amivel műveiben, a magyar irodalmat illetőleg, néhol akár egyet is értek.

Fontosak-e még ezek után Lukácsnak Madách „tömeggyűlöletére” vonatkozó idézetei?

„E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze...”

Hát van-e *marxibb* három verssor a világon? Minek nézte itt olvasóit Lukács? Ismeri pedig Shakespeare-t, Arisztofanészt, Victor Hugót. Tömegábrázolásait is.

Mindegy: tegyük fel inkább a kérdést, hogy miután előző fejezetünkben kiderült, hogy Madách műve elvileg nemhogy pesszimista volna, de ellenkezőleg, a műremek fokán dokumentálja a maximális optimizmust, melyre a dialektika képes és a tapasztalat feljogosít, s miután e jelen fejezetünk bizonyította, hogy Madách még gyakorlatilag sem pesszimista, hiányozván ennek épp Lukács-emlegette velejárói, az antidemokratizmus és a tömegfóbia, valamint elsősorban maga a társadalmi alap – tegyük fel ezek után a kérdést: a madáchi „pesszimizmus” úgynevezett „bizonyítékaként” Lukács kezében végül is mi marad?

Alighanem pusztán csak maga a cím, a Tragédia, amit nem is győz emlegetni eleget. Játék ez, aminthogy Madách címadása maga is a kedves jóbarátnak, Szontágh

Pálnak egy játékos ötletéből fakadt. Madáchnál a játék komolyra fordult; Lukácsnál, sajnos, nem. A „tragédia” szó hallatára automaticæ borús arcot ölteni éppoly játék, mint volna automaticæ felkacagni a „komédiá”-éra. A Karinthy Richtig bácsijának humora abból származott, hogy mindent szó szerint vett. De hogy miért is tetszett meg valójában Madáchnak a címötlet? Gyanakszom, hogy az idő tájt, épp az idő tájt, amikor annak a Balzacnak hatása terjedezni kezdett, aki az osztrák *Comédie Humaine* címmel az utókori *Divina* jelzővel ellátott dantei *Commedia* tudatos folytatójaként lép fel, akkor Madách sem véletlenül ír *Tragedie Humaine*-t, akarom mondani *Tragédie de l'Homme*-ot. A melléknévi szerkezet helyett a genitívuszos még konkretizál, még magasabbra is emel valamit, s mindenesetre: ormokhoz oromként illeszkedik. A puszta címből következtetve pedig a *Tragédia* – természetesen – éppoly kevésbé szükségképp szomorújáték, mint volna ugyanily alapon a *Commedia* humoreszk.

Hanem mielőtt a madáchi tendencia rút „pesszimizmusától” végképp búcsút vennénk, olvassuk csak azokat a Madách-sorokat, amelyekről Lukács György üdvösebbnek vélte hallgatni, mivel konstrukcióját végképp rontották volna meg:

„Egész művem alapeszméje az akar lenni – írta 1862 szeptemberében a költő –, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd, az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, azért fejlődése mégis mindig előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő keze pótolja, mire az utolsó jelenet *küzdj és bízva bízzál*ja vonatkozik.”

Tekintsünk most el a Gondviselés emlegetésétől: levelében s művében vajon mi másnak nevezhette s ábrázolhatta volna a maga idejében a költő azt a magas vezérlő elvet, fenséges tendenciát, mellyel gyengeségén, melyet érez, de melyen úrrá akar lenni, végül csakugyan úrrá lesz az ember? (Vallásilag még eretnek felfogás is ez: hisz’ „gyarlósága” alól az élő emberfiát még isteni kéz sem mentheti fel. Annál inkább egyezik a szocialista felfogással, mely nem „gyarló” embert ismer, hanem prométheuszit: aki, épp amint Madách is itt mondja, úrrá lesz a természetén, beleértve az önmagáét, sőt legelsőbbben azt. A *tartalmat* tehát bízvást elfogadhatná a marxista Lukács; akkori pillanatnyi szimbolikáján, azaz a *formán* pedig a hajdani misztikus Lukácsnak kellene lelkében pláne fel is ujjongania, hisz’ íme a szomszamosan áhított életmegváltás: a religiózus forma s *abban* a marxistának is kedvére, lehető eszmei tartalom.)

De, mondom, mindettől eltekintve is: hol itt – „emberiség legnagyobb s legszentebb eszméi” – a gúny? hol itt – a haladásnak, mint már rajtunk kívül is álló, szükségszerű rendeltetésnek s ténynek konstatálásában s hangos hirdetésében – a pesszimizmus? hol jelent itt tragédiát – egyetlen elemének küzdéssel lebírható mivoltában – a Madách-emlegette egyetlen tragikum? s végül hol itt – a „küzdj és bízva bízzál” mindebből következő abszolút logikájában – akár a *szaltó mortálé* is? „Egész művének alapeszméje” ez – szól illetékesen s Lukácsnak még csak rést sem hagyva Madách. És elsőbbben még csak nem is ezért idéztem szó szerint.

Hanem mert ez a *Madách-passzus a költőnek ugyanabból az Erdélyi Jánoshoz intézett leveléből való*, amely levélváltásból Lukács György csak Erdélyinek a költő által íme tönkrecáfolt vádjait idézi, a költő cáfolatának viszont csak egy *másik*, s mint e sorok elején érintettem, értelméből inszINUÁCIÓKKAL kiforgatott passzusát. Olyan

manipuláció ez, mely irodalomtudományunkban napjainkig nem járta. S annál súlyosabb, mert e levél a Madách-irodalomnak ősi alaptextusa.

„Hogy Madách hitt a fejlődésben, Erdélyi Jánoshoz intézett nevezetes levele ismeretében nem vonható kétségbe, valamint az sem, hogy e fejlődésnek a tragikus zökkenőkön keresztül való érvényesülését drámai költeménye főgondolatának érezte” – írta már évekkel ezelőtt az ugyancsak marxista Trencsényi-Waldapfel Imre. Lukács mégis a nevezetes levél ismeretében vonta kétségbe. De csak úgy kísérelhette meg, hogy létezését elhallgatta, illetve a levélváltásból csak a vádakát idézte, Madáchba viszont úgy fojtotta bele a szót, hogy a tájékozatlanabb napilap olvasó azt hihesse, mintha Madách nem is szólt volna erre semmit. Ez a csodálatos biztonság, mely ezenfelül még a literátorok megszeppent hallgatására is ellenmondást nem tűró hanghordozással számít, végigvonul különben egész dolgozatán. „Az erő pozíciójából” manipulál – pedig van itt még másvalami is.

A „küzdő egyén” s a küzdése közben folyton „haladó emberiség” madáchi hangsúlyozása ugyanis épp a *Tragédiából* hangsúlyoz ki valamit, amit Lukács, aki váltig a közösséget, a „tömeget” szuverénül „megvető” egyén ábrázolását imputálja Madáchinak, nem hajlandó észrevenni benne. A közösség, ha úgy tetszik, a „tömeg”, még teljesebb szóval az *emberi nem* győzelmét az *emberi egyén*, a *genus* folytonos diadalát az *individuum* fölött. Színről színre, véges-végig a *Tragédián*: Ádám küzd és bukik, s minden bukásában az emberiség lép előre egyet.

Ámde Lukács György valóban kitünteti Arany Jánost, kinek „azzal a felfogásával” végképp „nem tud egyetérteni”, hogy Ádám sorozatos bukása, hogy a történelmi képsor nem a történelem valóságát mutatja be, hanem Lucifer megrontó szándékait. Ezúttal Lukács mindjárt felfedezi Shakespeare-t, s a *Szentivánéji álomra* mutatva enunciólja pedánsan és diadalmasan, miszerint ott az álomkép másnak tárgyát képezi, mert ott „a néző mindig pontosan tudja, mi a valóság, mi a varázs”, ellentétben a *Tragédia* álomképsorával, ahol „puszta utólagos deklarációval” – aminek, mint tudjuk, a mű végsorát véli – „a drámai ábrázolás valóságát nem lehet többé átformálni”. A mű végsorát, ezt az egyébként fenségesen logikus végsort ezúttal azért emlegeti, mert célja azt kívánja, hogy „utólagos deklarációt” állapítson meg, amely, mint ilyen, az előzményekből valóban mit sem formálhatna át.

Mindössze azt nem veszi itt észre – vagy azt hallgatja el –, hogy Madách a deklarációt már a startnál *előrebocsátotta*, mégpedig épp azzal, hogy az egész álomképsort deklarálta *Lucifer rendezésében*, a tagadás szellemének céltudatos interpretációjában fogja bemutatni, s – miközben a néző mindvégig pontosan tudja, hogy a történelmi álomképsorban a valóságnak tendenciózus, *luciferi*, Ádámot kétségbe ejteni *akaró* ábrázolását éli át – ezt a *luciferi rendezést*, ezt a tagadó interpretációt aztán *végigbuktatja* az egész *Tragédián*, hogy annak kizengésében végül *magának Lucifernek személyében* buktassa el.

Nincs tehát Madáchnak a Shakespeare álom-valóságot *menet közben* éber lebegésben tartó művészetére szüksége. Ő az intenciót nemhogy „utólag deklarálta” volna, hanem már műve nagyszabású expozíciójában *előrebocsátotta*, s hogy álomképsorát a néző *mint* tekintse, elejétől végig, pillanatra sem kétséges, hiszen magából a mű kompozíciójából folyik (s hogy’ is ne folynék, mikor ez a kompozíció a világirodalom architektúrái remeke, s magában is elég volna, hogy Madáchot, a *művészt* is, Dante mellé tegye). Miután pedig színről színre, végig az egész *Tragédián*, a törhetetlenül haladó *emberiség*, a felsőbbrendű *genus* győzött, s épp az érette el-elbukó *ember* küzdése révén, a képsor luciferi vesszőfutásán végighajszolt *individuum* fölött – legvégül, amikor vakságában Lucifer már-már triumfál, s Ádámot, a megkísértett embert már-már az öngyilkosság szélére lökte: előáll Éva, hogy

visszarántsa, hogy Lucifert most már minden szándékostul s végérvényesen elbuktassa, mégpedig az *emberiség*, a *genus* kétségtelen s immár kihirdetett győzelmével, mely Ádámot, az érte küzdött *embert* is fölemeli s részesévé teszi, s e győzelmet annak pusztá tényével is – „*anyának érzem, oh Ádám, magam*” – véglegessé s megfordíthatatlanná deklarálja, szíven találva Lucifert. *Nemcsak* optimizmus ez, sőt nemcsak *az* az optimizmus, amely értelemben eddig beszéltem róla, hanem – hadd mondok így – az emberen túl az emberiségbe helyezett, az egyénen túl a közösségbe vetett optimizmus, az emberfaj jövőjének *determinált* optimizmusa. „*Ah, értem a dalt*”, már az imént is véltem érteni: az előtörténetén átvádolt, valódi történelmébe már-már átlépő emberiség jajjal bélelt s annál himnikusabb, megszenvedett s annál megpróbáltatott, roppant optimizmusa, a végtelen, de *biztos* távlatnak már-már a halálon is erőt vevő *tudata* és *pátosza*. Már-már a halálon is, igen, már-már azon, mert hisz’ – „*Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!*” – több kétség, más legyőznivaló az ember előtt már nem is maradt; s erre vágja rá a fenséges végszó a teljes, a végső, a legnagyobb győzelem *mindent* lehetőítő ígérését, a „*küzdj és bízva bízzál*”-t.

A képnek, mely az emberre, az életnek, mely Ádámra vár, „*fénye, árnya léssen együtt*” – hangzik már az expozícióban a karének, mely a világ legközérhetőbb, hangos harangzúgásával hirdeti azt a dialektikát, melyet Lukács épp csak itt, hol a legzengőbb, nem hajlandó meghallani: a dialektikát, mely a *Tragédia* minden képében *külön-külön is* bemutatja, mint termelik ki társadalmak s eszmék önnön sírásóikat – a londoni szín végén pláne szó szerint, roppant temetkezésnek, s épp a kapitalizmusának *sírásoival*, mintha a költő magával Marxszal beszélt volna össze –, mint csapnak át önnön ellentétükbe, hogy e dialektikát végül *egészben* a sok-sok látszólagos „pesszimizmus” *álmából*, s annak *terméke* és *summája* gyanánt teljes és végső *ellentétébe*, az immanens és determinált optimizmus *valóságába* csapassa át. S az optimista determináció tündöklő elve – hogy annál fensőségesebb legyen – mindezt méghozzá szinte csak *fél kézzel* viszi véghez s éri el: hagyja Lucifert, „hadd játssza ki magát”, a kép-sorozatnak, melynek „*fénye, árnya léssen együtt*”, Ádám előtt csak árnyait mutassa fel, vezesse ő, vezesse az útnak csakis árnyas oldalán. Az optimista determináció, a tündöklő elv rá sem szorul, hogy maga is inkarnálódjék, hogy Luciferrel szemben maga is testet öltjön, s színpadi inkarnációja viaskodjék vele a képsoron át Ádámért, mint a Thomas Mann Settembrinije Naphtával végig az egész *Varázshegyen* át Hans Castorpért: a Lucifert elbuktató Elv – mint egykor az angol flotta, *the fleet in being* – semmi mással, pusztán *azzal* erő, pusztán *azzal* érvényesül, győzedelmeskedik s regulázza a világot, hogy *van*. A harcot, a küzdést, a végső diadalt, mely előre s eleve biztos, mindenestül Ádámra, az emberre, az elv determinált s olykor akár öntudatlan hordozójára bízva, őt, *mint eszközét is*, méltó ellenfélnek tartva az ellenkező elv luciferi megtestesülésével szemben – s nemcsak méltó ellenfélnek, de a győzelemre teljes kilátásúnak is, ki minden bizalomra határtalanul érdemes, épp *mert ember*; épp mert méltó ő és előzmény ahhoz, aminek igazi történelmi küszöbére végül odavívja magát, s aminek örök és lebírhatalan neve: *emberiség*.

... Optimista-pesszimista! A legszomorúbb mindebben az volna, ha hinnünk kellene, hogy nem vittük valami sokra: mindössze annyira, hogy ugyanabban rekedjünk meg, amiben a legnéhaibb nyilván. rend. salabakterek. Optimista, pesszimista, fennkölt, alacsony, konstruktív, destruktív (amire még visszatérek), bevezetés, tárgyalás, befejezés. S ehhez képest egyúttal mindjárt szakasztott a régi perzekútor-esztétika is – sőt még amolyanabb, mert hisz’ perzekúciója immár Madáchig is visszaható erejű: holtakat is eretneknek nyilvánít (*a posteriori*, hitágazatokhoz képest, miket nem ismerhettek, bár fényes előzményeink gyanánt nagyon is elvállalhatok), exhumálja őket, s úgy szórja szélnek csontjaikat, mint inkvizitor. A történelem soron következő új uralkodó osztálya, a proletárság nevében próbál felidézni oly látszatot, mintha a

magyar irodalomban annak a legrégebb, annak a feudális *ancien régime*-nek öltöznék condrába, amelyet e condrából már a haladottabb polgárság is kirázott. Azért vittük-e odáig, hogy ama réginek elbontottuk fundamentumát is, melynek helyén új fundamentum s új világ keletkezett – azért-e, hogy Madách művére megint úgy osszunk kalkulust, mint néhai cügoscipős tanerők, böszén firtatva s mordulva reá: optimista-e vagy pesszimista?

„Madáchra egyik sem illik – egy harmadik szemléletet idéz fel bennünk, a legegészségesebbet, az élet egész teljét magában foglalót: a fenségeset. E szemlélet által előidézett lelkiállapot teteje a legnagyobb vidámságnak és legnagyobb szomorúságnak egyszerre; az a bizonyos lépés, mely a nevetségestől elválasztja, ugyanakkor összeköti a legkevésbé nevetséges emberi megnyilvánulással: a nevetéssel. De nem a Nietzsche erőszakolt, mesterséges hahotájával: ezt a nevetést nem Lucifer hallatja, nem sátáni kacaj ez – Ádám lelkének mélyén hullámszik, mint a tenger.”

Az egész optimista-pesszimista érettségi tételesdit elfújja már ez is, Karinthynek ez az egy szava. Nem kevésbé, tán jobban is, mint a művét magyarázó költő, mint Madách, a személy. Hozzá ez a lélegzetvétel méltó, a személyhez is.

Mert a személy, ó, a személy! vállával az is a csillagokat veri. A sztregovai csillagokat, mert csak azok látják, éjszakánként, amint tollal kezében folytatja a társalgást, amit az ember sorsa felől Jób, a próféta kezdett, vagy Homérosz, vagy messze mögöttük asszír és zsidó, gizehi és attikai csillagokat néző pásztorok.

Jó tíz éve már, hogy a vad világon egyedül maradt, kortársak közt, kiket megvet, magányban, melyet nem keresett, de elfogadott; egyedül, egy kegyetlen késdobáló rekordjaként, ki nem tévesztette el a mutatványt, pontosan dobálta körül késeivel, élő testét köréhajigált pengék rezgésével keretezve be. Öccsének életébe került a háború, családosul irtották ki néniét, a legkedvesebbet. Mikor ő maga a börtönből kijő, feleségét kell elúznia. Ezt elviselte, mindent elviselt, nem is bánt meg semmit; nehezebb elviselnie, hogy tíz év eltelt már, s él egy világban, mely sebeit nemhogy gyógyítaná, de még mélyebbre vájja, s ami főbb, újakkal borítja; vasvesszővel kergeti önmagába vissza. Ha angol úr volna, szolgálatot vállalna Őfelsége gyarmatain, komor Szahibnak rettegnék félmeztelen gyaloghintóvivők, globetrotter volna nagykokás raglánban, regényt írna róla Verne Gyula, körülutazná a világot nyolcvan nap alatt, mint Fogg Phileas, szófukaron, mint különcc. De mert csak magyar úriember Sztregován, aki szebb napokban Szalay László haladó elvű orgánumának prenumeránsa és dolgozótársa volt, hát csak egy repedtsarkú szajhához jár ki az erdőre, ahol annak viskót építtetett („*ettől pokolnak göze undorít el*”), csak Vanyarcra jár vizitbe, ahol Veres Pálné bakfis leányának rajzol képrejtvényeket („*azt nem bírhattam, védte glóriája*”) –, csak a Kozmoszt repüli át tizenhat hónap alatt, Ige és Szó hatalmán, mint génius.

Hogy hatalmas sodrásába belezümmögjenek aztán savanyú skolasztikák. Az egyik bigoítéria a bizánci színbe köt bele, a másik a falanszter-színbe; van, amelyik mind a kettőbe egymásután. Hol a kereszténységnek, hol a szocializmusnak „torzképét” nem tűrheti. S már hogy’ is tűrhetné? Hisz’ valóban *torz* kép: *annak* képe, amivé egy-egy nagy eszme – múltban, majd jövőben – *torzul*. Azt veri; hogy’ is lehetne hát kedves oly szemekben, melyekben nagy eszmék e végfokon a legkedvesebbek? Jézus, Renan, Lamennais sosem látta volna a kereszténység torzképének a bizánci színt: Madách-csal együtt ítélte volna el csupán magát a torzulást, amelynek a kereszténységet alávetette a dogmatika. Amint a falanszter-színt sem látta volna a szocializmus torzképének Marx, Engels, Lenin: ha élne, Madáchban tisztelné a látnokot, művében ama torzulások ítéletét, amelyeknek a szocializmust 40 alávetetheti s alá is veti majd a dogmatika. S e

torzulásoknak bizony kísértetiesen előrevetített képe a falanszter-szín; méltán borzad is bele a dogmatika. S ami a művészi képességben mindig a legkísértetiesebb: pontosan előrevetített képe még annak is, ami előreláthatatlan, amivé – az eugenika áltudományos, genocídiumig menendő mániájában, a művészet „elfajzottsági” megítélésében – „szocializmusként”, majd a nemzeti szocializmus hazudja magát. Ugyanezt produkálta meg Heine is. A szocializmusnak attól az ábrájától, ami már a korabeli dogmatikában is ígérkezett, nem kevésbé riadt meg, mint falanszter-víziójában Madách (sőt, a *Deutschland*ban, még náciizmust is vizionált). De ha a világot előrevivő eszmék iránt voltak is bőven riadalmaik, s ha a riadalmat, mint férfihoz illik – „*nur Narren fürchten Nichts*” – nem titkolták is el, hanem, mint nagy költőhöz illik, megénekelték: következőképpen – mivel maga az ének halhatatlan volt s enélkül azzá nem is lehetett – „*ők glóriával átallépték azt*”. Átal bizony: Heine testamentuma, riadalmán is túl, a szocializmus, amint a Madáché is, túl riadalmán, a véggel is elbánó jövő. Olcsó győzelem volna máskülönben, ami csak így igazi, csak így végső és teljes diadal. Hisz’ elmagyarázta Madách prózában is már, amikor egykorú perzekutora számoltatni kezdte – hogy amivel annak egyszer s mindenkorra megfelelt, most még el is hallgassa olvasói elől a jelenkori.

Csakhogy lehetetlenség is destrukcióban marasztalni halhatatlan műveket. Nem lehettek volna ugyanis halhatatlanokká, nem éltek volna túl korukat – tessék körülnézni a világirodalomban, mutatni csak egyet is –, ha nem volnának, remeklésükből következőleg, principialiter konstruktívak, szónak s funkciónak ama legmagasabb értelmében, hogy eltakarították, ami a konstruálásnak útjában volt, destruálták, amit saját útjába akár maga vetett. Hamisságból remekmű nem születhetik – próbált volna akárminő művész *Talpra, királyt írni a Talpra, magyarral* ugyanegy fokon! Felelet van ebben arra is, vajon „létrejöhet-e” remekmű „a pesszimizmus talaján”. Nincs ugyanis az a pesszimizmusban ázott talaj, amelyből ne égnek szökkenne a virág, ha virág: a remekmű, mely *e természetével, másként létre sem jöhető műremek-voltával* igazolja magát. Máskülönben ellenkező természete maga végez vele, professzorokra nem vár. A remekmű viszont minden idővel, a halhatatlanság minden professzorokkal dacol.

Érzi ezt Lukács György, a „pesszimizmus” felújított bizonygatásával ezért is nem éri be: bizonygatja azt is, hogy a *Tragédia* nem remekmű, halhatatlansága pedig – legalábbis annak első százada – hamis, gyanús, nem is igazi. Vállalkozása logikus, de eleve kilátástalan. Rátérek alább: előbb a *módszertani* részre (ahogy Lukács a *Tragédia* utókorai pályáját kezeli), utána a *művészire*.

Csak éppen restelkedve közben. Elég volna egy mozdulat, mely a *Tragédiára*, mutat. Hisz’ ha gyönyörű szavával Eötvös azt tartotta költőként nagyra, aki „nyelvén szólítja meg századát” – mi volna az a szó, mely Madáchra illenék? a költőre, ki nyelvén szólított meg minden századot, ki a legnagyobb pillantás volt, mit magyar ember s európai költő az ő korának csillagai mögé vetett.

III. MÓDSZERTANI RÉSZ

Legyünk mindenekelőtt pontosak. Nem mintha adatok döntenék meg; de döntsék csak meg adatok Lukács ama tételét, mely terhére rója a *Tragédiának* azt a véletlennek szerinte nem nevezhető „tényt”, hogy „legnagyobb sikerei a Horthy-korszakra estek, sőt akkor indult meg szórványos, sikertelen kísérletek után a dráma diadalútja – a

fasiszta Németországban”.

Az itt a legkevesebb, hogy a *Tragédia* harmincas évekbeli egyetlen komoly külföldi diadalának, az 1934-es bécsi Burgtheater-beli előadásnak „fasiszta” alapon való befekettíthetése kedvéért Lukács – Hitlert megelőzve – négy évvel korábban hajtja végre az *Anschluss*t, a még korántsem fasiszta Bécset Náci-Németországhoz csatolandó. A *Tragédia* Mohácsi Jenő-féle bécsi szövegének könyv alakú kiadása szerint egyébként már 1933-ban javában készült a Burgtheater az elfogadott darabra – egy Bécsben, mely még a legalábbis egyenlő erejű ausztromarxista *Schutzbund* és az antináci-ausztrófasiszta *Heimwehr* összecsapása előtt állott, s amely 1934-ben korántsem fasiszta hevületből s a magyar irodalmi hivatalosság minden fasiszta cinkossága nélkül tapsolt Madáchnak, s hívta ki a függöny elé – ami vaskos érv, de abszolút, mert ez tüntetéssel ért fel – a „nem-árja” fordítót, aki később a fasizmus áldozata lett. De, mondom, ez itt a legkevesebb – noha a *Tragédia* „diadalútjára a fasiszta Németországban” sajtóságos fényt vetnek a bécsi Burgtheater reflektorai, amelyek, mint mondtam, s amint köztudomású, a mű egyetlen komoly külföldi diadalának voltak kellékei a nácizmus uralmának teljes és hosszú korszaka alatt. S ismétlem: még ha Lukács minden adata valóban bizonyulna is, konstruált kis tétele akkor sem múlnék ez adatokon. De – csak a rend kedvéért – meg kell állapítanunk, hogy még ezek az adatok sem valók. Vegyük tehát – ha már muszáj – sorjában:

A Nemzeti Színházban a *Tragédiát* Paulay Ede 1883-ban vitte színre; ötszázadik előadását 1933-ban érte meg. 1933-ig a Horthy-korszaknak első félideje telt el, s a hazai fasizmus később csak annak a Hitlernek hátvédjével s vazallusaként pimaszuk végleg el, aki még odahaza is csak 1933-ban kezdett berendezkedni. Ezzel nem azt mondom, hogy 1933-ig a Horthy-korszak nem volt fasiszta, illetve prefasiszta. Nagyon is az volt, a legaljából. De mással hitessék el, ne velem, ne bárkivel, aki itt élt s memóriája megvan, hogy Lukács György egykori Thália-beli harcostársa, hogy Hevesi Sándor holmi lappangó „fasisztaként” adatta a Paulayét magasabb szintre emelő rendezésében a *Tragédiát*, s hogy a nézőtér tapsai alattomban a fasizmusnak szóltak, az én első tapsaimmal együtt, melyek (hála érte Hevesinek s a Nemzeti Színház hagyományos repertoárjának) még ama felejthetetlen Gyenes László Luciferének szóltak, aki először az 1883-as premieren volt Lucifer. S tessék kiszámítani az elemista leckét: 1883 és 1933 közt ötszáz előadás – tekintetbe véve, hogy Horthy 1919. november 16-án sompolygott be Pestre – jelentheti-e „a legnagyobb sikernek” a Horthy-időkre „esését”. Hisz’ még akkor sem jelentheti, ha megengedem, hogy később, a Horthy-korszak másik félidejében aránylag tán valamivel sűrűbben adták a *Tragédiát*. De ez is csak azért volt, mert amíg Hevesi Sándor annyira dacolt a fasiszta handa-bandázással, hogy 1929-ben lovas rendőratokkal, büzbombával, turulista és klerikális heccel mit sem törődve tűzte műsorra Szomory Dezső *Nagyasszonyát* (ami akkor bizony aktív antifasizmus volt nálunk, objektíve s szubjektíve egyaránt) – míg tehát Hevesi ilyen „destruktív” volt, az új igazgató, a Hóman-kreálta, az új éraban mindjobban gleichschaltolt Nemzeti Színházat jelentő, bár egyébként érdemes, művészileg törekvő Németh Antal az ő rendezői főambícióját – mint a *Tragédia* 1936-os olasz fordításának előszavában olvasható – már régtől fogva a *Tragédiába* helyezte, s így az új rendezés sikere öneki s e személyi motívum erejéig „a fasizmusnak” szólt. De nem Madáchnak, nem a Madáchban netán „előfutárt” ünneplő fasizmusnak, hanem az „örségváltó”, az „új szellemet” hozandó boldogtalan Némethnek, aki – lám-lám – átrendezte, aki „megmutatta” nemcsak Paulaynak (ami senkit sem érdekelt a fasiszták közül), de mindenekelőtt épp Hevesinek! Mást tartsanak bolonddá, ne azt, aki mindezt itt dühöngte végig. Pláne, hogy még mindez is csak mellékes, mert, ismétlem, a *Tragédia* virágkorát a Horthy-időkre még így sem teszi. Nem is szólva arról, hogy nemcsak Némethnek volt rendezői főbecsvágya a *Tragédia*, de a kommunista Horváth

Árpádnak, a leendő antifasiszta vértanúnak is. *Mindketten* megrendezték, tanulmányt is írtak róla mindketten.

De nézzük a külföldjáró *Tragédiát*, a sikereiben Lukács szerint egészen a fasizmusig csupán „kísérletezőt” és „szórványosat”. Hogy Béccsel mint manipulált, már tudjuk. Nézzük most közelebbről: előbb a fordításokat, aztán az előadásokat.

Német fordítása a *Tragédiának*. – csak a könyv alakúakat számítva – nyolc ismeretes. Az első a Dietze-féle volt, a régiak közül pedig a Dóczi Lajosé a legjelesebb; dátumaik – 1865, illetve 1891 – a fasizmus virágkorával nem egészen egyezők. Náci-Németország idejéből német *Tragédia*-fordítást nem tart számon a leltár. A legutóbbi, mint említettem, még a III. Birodalom előttről, a fasizmus ama leendő áldozatáé, azé a Mohácsi Jenőé volt, aki a Burgtheater előadásának szövegét – mérget vehetni erre – korántsem az ő rejtett fasizmusának sugallatára, hanem nemes becsvágyból alkotta meg, hogy a Dóczi jeles, de fausti reminiscenciájú fordítását (Dóczi Goethe-fordítónk is volt) megpróbálja, ahogy maga írta szellemesen, *entfausten*, vagyis a helytelen asszociációktól eloldozni. Cseh fordítását a *Tragédiának* 1890-ben, majd kisvártatva szlovák fordítását olyan cégéres „fasiszták” készítették el, akikben csehek és szlovákok épp manapság ünnepük legnagyobb költőiket: Jaroslav Vrchlicky és Hviezdoslav. A román fordítást ugyan a később árulóvá lett Octavian Goga végezte – de *akkor*, pályája ama korábbi szakában, amikor még Ady Endre nevezte barátjának, s Tiszáék börtönével is megismerkedett. Az orosz, angol, spanyol, hollandi stb. fordítást is bajosan hozhatni fasiszta nexusba. Charles Bigault de Casenove 1896-ban aligha Pétain, Antonio Fonda 1908-ban aligha Mussolini megbízásából fordította le először franciára, illetve olaszra a teljes *Tragédiát*. A két háború közti, de szintén nem fasiszta termésű s – ami már baj – szintén nem formahű fordításnak, még bőven a III. Köztársaság idején, az a Vautier nevű derék francia volt szerzője, aki nem Horthyékba, s nem Horthyék idején, szeretett bele, hanem irodalmunkba, s valamikor még az első világháború előtt, amikor évekig élt Pesten, mint francia konzul, s megtanulta nyelvünket. A fasizmus idejére s szférájára a műnek csak egyetlen, de annál jelentősebb fordítása esik, az 1936-os, Antonio Widmar-féle formahű olasz fordítás, mely olaszul eddig kétségkívül a legjobb, ám amelyet nem a fasizmus, hanem a fiumei születésű jeles literátor érdemének ismer mindenki, aki Widmart az ő két budapesti évtizedéből s irodalmi életünkben viselt szerepéből ismeri. Megállapítható tehát, hogy a *Tragédia* irodalmi diadalútja külföldön a fasizmussal semminő kapcsolatba nem hozható. De talán a színpadi diadalút?

Hát ez sem éppen a fasizmus idejére esett: a külföldi ősbemutató színhelye Hamburg volt ugyan, de – 1892-ben. A siker szinte példátlan volt: a hamburgi társulat turnéra ment vele, így adta elő Bécsben is először, az Ausstellungs-Theaterben, s ott sem bánta meg. Ugyanekkor, 1892-ben mutatták be a *Tragédiát* a prágai Cseh Nemzeti Színházban is, ahol repertoár-klasszikusként legott meg is otthonosuk. A Lessing-Theaterben 1893-ban volt a berlini bemutató; ezt ugyancsak bajosan konstatálható fasiszta szándékkal követte 1914-ben a zágrábi horvát és 1926-ban a pozsonyi szlovák bemutató, majd a már említett s kellőképp méltatott 1934-es bécsi előadás; a felszabadulás utáni külföldi előadásokat pedig, mint le többé nem fasisztázhatókat, bizonyára fölösleges már lajstromoznom. Bármennyire elhallgatta is mindezeket Lukács, s bármennyit hivatkozzék is Németh Antal imént motivált buzgalmára, illetve annak személyi eredményeként egy-egy – s valóban szórványos – hamburgi, berlini és frankfurti fasiszta kísérletre (hogy segítsek is ebben: Rómában is készülődött, bár hasztalan, Németh Antal egy hasonló kísérletre, s épp a falanszter-szín hamis, fasiszta túlhajtásával, a Tudós alakját dezintellektualizálva s mechanizmussal helyettesítve) – mind Németh, mind Lukács erőfeszítéseire való tekintet nélkül megállapítható, hogy ha a *Tragédiától* szólván diadalútról lehet beszélni, az külföldön *sem* esett a fasizmus

korszakára, hanem jellegzetesen és elsősorban, irodalomban s színpadon egyaránt, a múlt század kilencvenes éveire, épp a nagy francia forradalom centenáriumát merényletekkel, Európa-rázó tömegmozgalmakkal, a munkásmozgalom hatalmas terjeszkedésével ünneplő évtizedre esett. Lukács viszont említi *három* náci-német-országi előadást, valóban szórványosat és sikertelent, hozzácsap jogosulatlanul még egy osztrákot, amelynek a fasizmussal az égvilágon semmi köze nem volt – s számára ezzel a *Tragédia* fasiszta „kultusza” s abból következőleg költőjének s ihletének „kártékonyága” *per vias academicas* „bizonyítva van”. Amíg – madáchi szóval – hódolat illeti csak, nem bírálát.

De még ha minden adata maga volna a megtámadhatatlan egyszeregy: mit döntene el, mit számítana? Mióta „bizonyítja” költők és művek „antidemokratizmusát” az a tény (még amaz esetekben is, ahol legalább e tény igaz), hogy egy-egy fasiszta rezsim, kedvenc módszerét követve, pávatollként ékeskedik vele, máskülönben üres szellemi kirakatába odalopja? Nem ezt tették-e nálunk Adyval, Olaszországban Carduccitól vissza Daniéig egy egész pantheonnal, nem Goethe-érem díszítette-e a náci kultúrsztárok mellét? Nem a nácik udvarlására s nyomására került-e Nemzeti Színházunk színpadára 1939-ben még egy Kleist is? aki hiába írta meg jó előre minden fasizmus megölő betűjéül *Michael Kohlhaas* megrendítő igazsághimnuszát, haló porában el kellett tűrnie, hogy a *Germania an ihre Kindert* egy mocskos geng vonatkoztassa magára. Mindez – ahogy Lukács mondja – „meglevő” dolgok „kiélezése” volt? Becstelen lett-e attól Mazzini lapjának emléke, a milánói *l'Italia del Popolo*, hogy ugyancsak milánói lapja címében a fasizmus *Popolo d'Italia* gyanánt variálta s profanába meg? Becstelen lett-e a garibaldisták vörös inge attól, hogy a fasizmus mindössze feketére festve, de róla majmolta a politikai, az abból kiélezett „forradalmi” ingviseletet? bectelen lett-e a forradalmak egész dicső kelléktára s szcenikája attól, hogy a fasizmus álforradalmisága maskarának mindenestül abba öltözött? Sőt: bectelen lett-e, lehetett-e maga a szocializmus attól, hogy a szicíliai első szocialista sejtek nevének, a *fascio* szónak speciális célú kiélezésénél, magyarán ellopásánál végre a *fasizmus* szó, a métely neve sem egyéb?

Nem: csak Lukács módszere sajtóságos, mikor úgy tesz, mintha mindezt nem tudná – csak azért, hogy Madách Imrébe s *Az ember tragédiájába* vágassa tollát. Abba a Madáchba és abba a *Tragédiába*, akire és amelyre még akkor sem esnék az utólagos inszINUÁCIÓNAK még árnyéka sem, ha – ami principialiter lett volna lehetetlen – a Gólyavárban adták volna először turulista műkedvelők, majd Göbbels rendeletéből turnéra kelt volna, végig a keleti arcvonal frontszínházain. Hát még így! hogy még abból sem áll meg egy árva betű sem, amit Lukács megpróbál ráfogni! mivel a fasizmus, noha épp elég enyves volt a keze, őt, Madáchot és művét, épp őt mégsem lophatta s nem is lopta el, percekre sem.

Ezek után ígérkezik igazán helyesnek szemügyre vennünk, mint kezeli Lukács módszere Madách és a mű értékelését historiéé, ugyane cél érdekében, a hazai utókoron át.

Vitájánál, melyet Alexander Bernáttal folytat, nem kell soká időznünk. Ebben a vitában Lukácsnak igaza van: Alexander interpretációja ezúttal csakugyan azé a hanyatló és felvizezett nemességé s uralkodó osztályi cselédségéé volt, melynek Rákosi Jenő-féle imperializmusa egy németes-junker *Herrenmoral*nak már elébedolgozott, s Madáchnak ilyenformán ő valóban tömegfóbiát, művének valóban holmi korai *Führerprinzipre* valló tendenciát tulajdonított, persze még a Rákosi Jenő s a Tisza István módján. Lukács igaza csak ott sántít, hogy a szemrehányás, mellyel Alexandert ezért illeti, nem jogos: hisz? Madáchnak ő maga is ugyanily indítékokat, művének ő maga is ugyanily tendenciákat tulajdonít. Hogy ezekben az indítékokban s tendenciákban ő a

pesszimizmus bizonyítékait látja, míg Alexandert ugyanezek a pesszimizmusból való kigyógyulás reményével töltik el: ez csak ugyanannak a rövidlátásnak kétféle konzekvenciára kilyukadó szemlélete, mely innen vagy amonnan nézvést véli borúsnak vagy biztatónak ugyanazt a hamis képet, mely innen vagy amonnan nézvést egyformán hamis. Egyforma ezenfelül kettejükben a *dologhoz való tanaras hozzáállás is*: ebben az ügyben egy-egy kiváló filozófus képében Alexander a reakciós, Lukács a haladó dogmatika (*contradictio in adiecto*) literátorát produkálja magából, de dogmatikát mindkettő s tanarasan mindkettő. De van itt valami, ami Lukácsnak még némi igazát is lehangolóan rontja meg. Köztudomású ugyanis, ha Lukács nem véli is már annak, hogy az 1919-es magyar Kommün idején Alexander a filozófiai és irodalmi hivatalosság egyetlen koszorúsaként vállalta munkássága folytatását, s azt, ami ezért az ellenforradalom részéről aztán kijárt: a Kisfaludy-Társaságból (melynek húszéves tagja s dísze volt) a Móricz Zsigmond-dal közös azonnali kilöketést, az emigrációt, majd ama „rehabilitáció” elmaradását, melyet Társaság, Egyetem és Akadémia tőle mindhaláláig megtagadott. Alexandert tehát – noha munkássága a magyar filozófiai művelődésből kitörölhetetlen érdemű – esztétaként helyes ugyan, századelei *Budapesti Hírlapos* toll forgatása alapján, „Rákosi Jenő házi kritikusanak és esztétikusának” nevezni; de megdöbbentő dolog ezt minden megjegyzés, legalább egy árva szónyi megszorítás nélkül tenni, vagyis csak annak nevezni és semmi másnak, ama szent cél mindenén átgazoló érdekében, hogy Madáchon még ezzel az igazságból és hamisságból font ostorral is ütni lehessen egyet.

Lássuk ezután, hogy’ kezeli Lukács a *Nyugat*nak, azoknak a magyar remekíróknak Madách-értékelését, akik nemcsak hogy az Alexanderékét rontották le, de Madáchnak és művének szemléletét olyan magasságba vitték, amily magasan sem azelőtt, sem azóta nem volt.

„A *Nyugat*-mozgalom kritikai megnyilvánulásai e téren *sem* hoztak igazi fordulatot” – kezdi e passzusát Lukács, s e mondatban az általam kiemelt *sem* szócskára hívom fel az olvasó figyelmét: hadd pótolja egymagában most azt a gondos irodalomtörténet- és lélektani esszét, amely Lukács és a *Nyugat* viszonyát elemezné szakszerűen.

A *Nyugat*-mozgalom kritikai megnyilvánulásai, melyeknek reprezentánsa és kodifikátora Ignotus volt – a mozgalom alkotói megnyilvánulásaival együtt, melyeknek világirodalmi reprezentánsa az ignotusi kritika és esztétika segítségével diadalra vívott Ady Endre volt – „csak” kritikánk és irodalmunk *minden* területén hoztak, mint ismeretes, egy páratlan dicsőségű irodalmi szabadságharc eredményeként, *döntő* fordulatot. Természetes tehát, hogy – ezen a területen is méltó lévén önmagához – Madách-szemléletünkben is a legnagyobb fordulatot hozta: ezt – elsősorban Karinthy Madách-stúdiumaival – világirodalmi szintre emelte, s végképp kirántotta ama bugris mestergerenda alól, ahová betuszkolta annyi szakszigor. De elvi deklarációja után vegyük szemügyre Lukács technikáját ezen a téren is.

A *Nyugat* hőskori, reprezentatív krédóit még nem Babits, hanem az irodalmi szabadságharc vezére, Ignotus kodifikálta; a történeti *Nyugat* Petőfije is például az Ady *Petőfi nem alkuszikjáié* volt (ha maga a tanulmány Révész Béla kérésére a *Renaissance*ban jelent is meg), az Ady Petőfi-antológiájáé s a Hatvány sírig tartó Petőfi-szerelméé, nem pedig a Babits 1910-es *Petőfi és Aranyáié*. Folyóirat-reprezentáló súlyban a hőskor után Ignotusszal már Babits osztozott, később, egy irodalompolitikai fordulat helyzeti energiájából, helyébe is ült. De Lukács, e nagyoknak kortársa, kinek Madách-ügyben e második periódus *Nyugat*jával van dolga, Babits nézeteinek immár reprezentáló súlyáról nem vesz tudomást (s a hőskorra is kiterjesztett kárhoztatása közben Ignotusról s Adyról sem). Fiatalabb literátorok –

tegyük fel – lehetnek tájékozatlanok is, amikor a *Nyugat*, a teljes korszak jellemző, reprezentáns állásfoglalásait újabban Babits nézeteivel (s a csakis önmagára jellemző Kosztolányiéival) illusztrálgatják, s például Petőfit illetően a régi Babits-tanulmánnyal. Lukácsnak, aki az ellenkezőjét cselekszi, Babits nézeteiről még a húszas évek *Nyugatjával* kapcsolatban is hallgat, ilyen mentsége nincs. S akkor sincs, amikor lényegileg mindjárt el is mossa a különbséget a hőskori s a későbbi *Nyugat* közt, ignorálva az 1930-as cezúrát is az utóbbiban. Nemcsak annyit mond, amennyi a valóság, hogy 1919 óta meghasonlott nemzedékkel van dolgunk, mely progressziót már inkább „csak” újabb remekművekkel s nívónk féltékeny őrzésével képvisel, *de képvisel* – hanem olyat, ami így, sommásan már megtéveszt, hogy a *Nyugat* hőskorának „reakciós ideológiát is jelentő tendenciái” (saját 1910-es Kierkegaard-apológiájára gondolt volna?) „a Horthy-korszakban csak megerősödtek”. A másik mai jellegzetesség, amellyel itt Lukácsnál is találkozunk: kipécézni valamely könnyebben denaturálható álláspontot a *Nyugat* folyóirat bármelyik közleményében, azt denaturálni, s az illető író mindjárt megtenni a *Nyugat*-nemzedék testületi szóvivőjének, mélyen hallgatva a jelentékenyebb s jellegzetesebb, reprezentáns és autentikus többről.

Két légy egy csapásra, Madách és *Nyugat* itt tehát a cél. Lássuk, mint csinálja.

Laczkó Gézát, bármily kiváló író s a romanisztikának bármily kitűnő mestere volt (nekem, külön, kedves emlékű s nemes, atyai barátom is), a kor és egyáltalán irodalmunk ismerői közül aligha fogja bárki is filozófusnak, vagy netalántán – s főként – a *Nyugat* reprezentatív esztétájának tekintni, éppoly kevésbé, mint például a marxista Nagy Lajost, aki pedig ugyanakkor, a Madách-centenárium idején vele együtt a folyóirat akkori (1923. évi) tizenkét főmunkatársának egyike volt. Lukács ezúttal mégis úgy tesz, mintha annak tartaná, mivel ebben részint a ma már javarészt utókori napilap-publikum kevésbé alapos értesültségéhez fűzi reményeit, részint ahhoz, hogy tekintélyének egyébként okkal hódoló literátorok is ellenőrzés nélkül elhiszik neki, hogy e körből a Madách-centenáriumkor egyedül csak Laczkó szólalt meg, csak mert nem közli, hogy Laczkó Géza kipécézett cikke a *Nyugat*-nak abban a *Madách*-szám feliratú 1923. február elsejei füzetében jelent meg, ahol ugyanerről a Madáchról és művéről rajta kívül (hogy csak a jelentősebbjét említsem) „mindössze” még Babits Mihály, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Schöpflin Aladár, Kuncz Aladár értekezik. S vajon Lukács miért cselekszik így? Mert a Laczkó cikkében *vél* találni olyasmit, aminek denaturálása könnyűnek tetszik. Így:

„1923-ban a Madách-jubileum alkalmából Laczkó Géza a költő nagy érdemének tudja be, hogy szakítani mert a 19. század uralkodó eszméjével, a haladással. S ezzel összekapcsolja Madách iránt érzett hódolatát a nyugati reakciós filozófiák amaz uralkodó áramlatával, mely az »elavult« haladáseszme elleni küzdelemben látja a világnézeti harc központi kérdését.” *Amiből egy árva szó sem igaz.*

Még ha igaz volna is, tehetne-e erről Madách? Vagy a *Nyugat*, „mint olyan”?

De, mondom, még csak nem is igaz. A denaturálhatónak vélt valami, amire Lukács a Laczkó cikkében örvendezve rábukkant, öt pattogó kis szó csupán: „Hol itt a *haladás*? Sehol.” Mármost nem Madách művében, hanem a 19. század eredményeiben. Ezeket ugyanis Laczkó – ez átmenetileg konkludáló pár szó előzményeként – úgy elemzi, hogy a legteljesebb elismerés hosszú bekezdésein át adózik hódolattal a 19. század példátlan anyagi, gazdasági, kulturális, sőt politikai eredményeinek, csak éppen (ezt most referálok, anélkül, hogy vallanám) csekélyli a lelki haladást, mely szerinte ezzel nem tartott lépést, márpedig ő a kettő egyensúlya nélkül nem koncedál valódi haladást, s ezért a század emberét alább aztán meghasonlott embernek nevezi. Nem *ellensége* tehát a haladásnak, hanem éppenséggel *keveselője* – ha alkalmaskint akár helytelen szempontból vagy alaptalanul is. Materiális haladás ténye és lelki haladás

állítólagos hiánya között Laczkó – mint egyébként Kölcsey is valamikor – belső szakadást lát a század emberében, aki ennek ellenszeréül produkálja a pesszimizmus filozófiáját, melyet Laczkó éppenséggel „nagy tévedésnek” nevez. *Ezek után* Madáchot illető *első*, ritkított betűs konklúziója így szól: „A 19. századnak ezt a nagy belső szakadását Byron megpedzette *Káin*ban is, *Manfred*ban is; Goethe, mint Tamás Krisztus oldalába, benyújtotta a sebje ujját; de teljesen meglátni és megírni, sőt művészileg kifejezni csak egy európai embernek adatott meg, Madách Imrének.” *Relata rejero* ezúttal is. Ezt aztán hosszú részbizonylatok követik, itt-ott kitűnő ötletekkel s még több tévellyel (a legélvezetesebben s egy alaptévedésétől eltekintve a legtöbb igazsággal Éva alakjának értelmező rajzában), melyeket aztán a Madáchra, illetve művére vonatkozó második kiritkított konklúzió a cikk végén így összegez: „Az *ember tragédiája* tehát) a Férfi tragédiája, jobban mondva, a múltakat összegez, szándékait realizáló, lázasan cselekvő, lázasabban gondolkozó, tudást szomjazó, örökkön javítani akaró, haladó, de a célt tisztán már nem látó, meghasonlott 19. század férfitársadalmának tragédiája – s mint ilyen, a 19. századi Európa olyan egyetlen reprezentáns műve és lelki képe, mint a középkoré Dante *Divina Commedia*ja ...”

Eddig van. Ha igaza van, ha nincs, de *eddig*. Nem ferdítettem, nem is értelmeztem, becsületeimmel állok érte jót.

Egy árva szóval nem mondta Laczkó, még csak távoli utalással sem inszinuálta, hogy Madách „szakított” s pláne szakítani „mert” a haladással – nemhogy „érdemül”, pláne „nagy érdemül” tudta volna be neki. Ez tehát, egyszerűen és kereken: nem igaz. Hogy aztán Madách iránti hódolatát Laczkó összekapcsolta volna akárminő reakciós vagy nem reakciós filozófiának bármely uralkodó vagy alárendelt áramlatával (amiről cikkében egy kukk sem olvasható), s hogy az „idekapcsolt” filozófia, mint „uralkodó áramlat”, az „elavult” vagy akár felfrissült haladáseszmeiben, az ellene való küzdelemben látná a „világnézeti” vagy akár öttusázó harc „központi értelmét” – ez már a valótlanóságok egész *show*ja, valódi látványosság.

Ha az ember végül nagyítót vesz elő és a Lukács ferde síkjába üggyel-bajjal belekormányozza magát – akkor végre észrevesz Laczkó négy és fél oldalas cikkében egy négy sort tartalmazó *zárójelet*, amely szerint a *Tragédia* s kivált a 18. szín arra vall, hogy Madáchnak az okkultizmushoz, mégpedig a Kant- és Du Prel-féle spekulatív okkultizmushoz „volt egy kis köze”. Ami egyébként – mármint ez a „kis köze” (s ezt már magam mondom) – igaz is, hisz’ nagyapja, Madách Sándor is mutatott hajlamot ilyesmi iránt, fia pedig, Madách Aladár, rápocsékolta jobbra való erőit is. Csakhogy ebből semmi a *Tragédiára*, pláne annak haladást valló vagy „tagadó” jellegére rá nem ragadt; lényeginek meg még az okkultizmus elvakult rajongói sem mondhatnák, hisz’ mellékesen veti oda Laczkó is. Csak Lukácsot viszi valami arra, hogy Laczkó négysoros zárójelébe az egész cikket, sőt a *Nyugat* egész Madách-szemléletét s magát Madáchot is bezárja, az okkultizmust pedig – amely a *Tragédia* keletkezése idején, nálunk országszerte asztal-táncoltatásig redukált formájában dívott – minden közelebbi időmeghatározás nélkül (de akár azzal is) „a nyugati reakciós filozófiák uralkodó áramlatai” közé s jó ég tudja, hová-mindenüvé sorolja, mégpedig Laczkó Madách-hódolatának alapja, a *Nyugat* Madách-szemléletének summája s nyitja, sőt Madách eredendő bűne gyanánt. Már engedelmet – de Hány János ehhez képest aggodalmasan cédulázó finnugor filológus.

Ugyanekkor és ugyanabban a Madách-számban közli a Nyugat:

a) Karinthy Frigyes Madách-cikkét, melynek egy-egy szavát idéztem már (fogom is még alább), s amely – mint a madáchi mű rokon genialitású és nagyszabású értelmezése – a legigényesebb szó, ami e tárgyban eddig magyarul elhangzott;

b) Babits Mihály Madách-elmélkedését, melynek éppen a madáchi

„pesszimizmusra” vonatkozó részletét már citáltam, s amelynek írója ekkor, 1923-ban már a *Nyugat* reprezentáns alakja, állásfoglalásainak autentikus tolmácsolója volt;

c) a már említett többieknek s még másoknak mondanivalóit Madáchról, köztük ama Schöpflin Aladáréit is, aki a *Nyugat*nak Laczkónál mindenestre jellegzetesebben volt kritikusa (noha e cikkében, épp mert Lukácsnak némely tévelyeiben osztozni látszik – s tán ezért sem idézi Lukács, aki inkább a váratlan segítségről mond le, mint *Nyugat*ék elmarasztalhatóságáról –, nemigen excellál s feladatához képest ugyanoly tanaras, eléggé távlattalan és saját színvonalán alul lapos is).

Mindezt azonban anélkül közölte a Laczkó cikkével egyazon számában a *Nyugat*, hogy Lukács, miközben úgy tesz, mintha a folyóirat Madách-szemléletéről adna képet s annak alapján formálna ítéletet, tudomást venne s olvasóinak tudomással szolgálna róla. Céltudatos hallgatással aligha misztifikáltak még nálunk ekkorát.

Holott... Ha Lukács legalább megpróbált volna mélyebbre hatolni abban, ami itt elébe került (meglátjuk majd, miért nem tette), hát éppenséggel a Laczkó Géza s – nemhiába voltak barátok – a Kuncz Aladár Madách-cikkében akadhatott volna min disputálnia, nem szorult volna inszinuációkra, meglelhette volna az igazi vitathatót.

Laczkó is pedzi, Kuncz ki is fejt az a felfogását, mely Évának a *Tragédiában* egészen külön és különös funkciót és jelentőséget tulajdonít. Mint a következő rendkívüli művészi jelentőségét s a reábizott hatalmas szimbolikát illeti. Laczkó – s még inkább, mert elviben s magasabb szinten, Kuncz – Évának *mást* tulajdonít: az Értellemmel *szemben* álló Ösztön megszemélyesítését, ki a londoni vásár haláltáncában egymaga az, aki nem száll sírba, s általában aki Ádámot, az Intellektust épp Intuícióként szárnyalja túl mindvégig, s *győzi le*. Hát *ennek* már – mutathatót volna rá akár triumfálva is Lukács –, az *ilyen* értelmezésnek már *van* köze (bár *Madách* erről sem tehet), ha máshoz nem, a bergsoni filozófiához, melyet Kuncz itt nem hangsúlyoz ugyan, melyet csak én gondolok ide (de *csak Kunczhoz*, mert Laczkónál még ennyihez sincs jogom), s amely – valamivel impozánsabb színvonalon, mint az asztal-táncoltatás eleink vacsorái után – a reakciónak nevezhető nyugati filozófiák, sőt uralkodó áramlataik közé is besorolható. „Az ember tragédiájának végső konklúziója azonos mindazokkal az erkölcsi szintézisekkel, amelyekhez művészetben s bölcséletben a természettudományos gondolkodásmód ellenzői, Nietzsche, Bergson, Tolsztoj, Dosztojevszkij és Romain Rolland eljutottak. Madách műve a nemzetközi szellem-áramlatokba már első, 1865-ben készült német fordításában is eljutott. Csak így tudjuk azokat az erős kapcsolatokat megérteni, melyek például Az ember tragédiája s Gobineau-nak 1877-ben megjelent *Renaissance*-sza között vannak” – írja Kuncz és *nincs*, sem egészében, sem részleteiben nincs igaza. *De hic Rhodus, bic salta!*

Ha valahol, hát *itt* kínálkozott Lukács érvelésének – futballnyelven szólva – ha nem is gólhelyzet, de legalább szöglet. Persze síkos volt a talaj, tekintettel arra, hogy míg Gobineau joggal tekinthető öntudatlan is fasiszta előfutárnak, ugyanakkor Tolsztoj és Romain Rolland egészen másnak tekinthető, ifjúsága bálványába pedig, Dosztojevszkijba s Bergsonba, e méltó bálványokba, ha monstruózusakba is, ez alkalomból mégsem volt Lukácsnak csábító – s most először nem is kárhoztatom érte – belegázolnia. De hát nem is volt érdemes, a fáradságtól megkímélhette magát: Kuncz – gondolhatta joggal – éppoly kevésbé reprezentálja a *Nyugat* kritikáját és Madách-szemléletét, mint Laczkó (ami igaz is), inkább választja hát Laczkót, mert az könnyebb, s amit kedve, tart, arra inszinuálja rá.

Hogy módszere még Gorkijnak Madáchhoz való viszonyát, róla kelt vélekedését sem kímélte meg – ennek kimutatásától, e mindennél hálásabb feladattól már megtartóztathatom magam. Ez az a pont, ahol Lukács hitelre úgyszem számíthat, még legifjabb olvasóinál sem: Gorkij művei szerencsére nagy számban közkézen forognak.

S hogy egy pillanatra a *Nyugathoz* még visszatérjek: Lukács György Kosztolányi-idézetéről elég annyi, hogy Kosztolányi, mint már szó volt róla, senki másra, mint Kosztolányira nem jellemző, a *Nyugat* jellegzetes vélekedéseit, mint már szintén volt róla szó, önála keresni azelőtt senkinek soha eszébe nem jutott (e sorai sem a *Nyugat* Madách-számában jelentek meg, csak Lukács bűvös üstje fortyog, mikor e máskülönbén felhasznált s *Nyugaté*k fejére egyetemlegesen, bár alaptalanul ráolvasott Madách-számot már csak ezért sem nevezi meg), s véletlenül ez a Kosztolányi-citátum – ellentétben sok más Kosztolányi-sorral, éppily vitathatóval, de jobbal – nem is igen meggyőző, s még Lukács érvelését sem szolgálja jól. Érzi ezt Lukács is, de hát terhelőnek vélt tanút nincs ügyész, kinek szíve volna kihagyni.

IV. PULSZKY

Szándékosan hagytam az utókori Madách-értékelés Lukács-féle sajtóságios áttekintéséből utolsónak, noha időrendben az elsők közé tartoznék, Pulszky Ferenc ama nézetét, melyet Lukács végre teljes és gyanútlan, eufóriás örvendezéssel köszönt, mivel az Madách művét kemény és egyértelmű szavakkal bélyegezte „reakcionárius irányúnak”. Lukács ezért „nagyon ritka különvéleményként” becsüli meg ezt, sőt már nem is irodalmi, hanem – imperatív hangsúllyal – maximális illetékességű politikai tanúként hivatkozik Pulszkyra, aposztrofálván őt (teljes joggal) „Kossuth régi küzdőtársaként”. Csak megerősít hitemben, hogy amennyiben ugyanez a Pulszky történetesen „haladó irányúnak” találta volna Madách művét, Lukács ugyanily kategorikusan (s ami tán meglepő, ugyanily teljes joggal) aposztrofálná most Pulszkyt „az emigráció renegátja – s Deák Ferenc koronázási tanácsadójaként”.

Ebben nem is akadályozhatná más, mint az a meghökkentő, dolgozata rendjén lépten-nyomon észlelhető járatlansága a magyar politikai történetben, mely ezúttal azzal árulja el magát, hogy a Madáchot politikailag elmarasztaló, kiegyezés utáni Pulszky Ferencet – már külföldön, már 1861 óta Deák nyílt hívét, idehaza 1866-tól a kiegyezés közjogi munkatársát, 1867-ben a koronázás forgatókönyvíróját, 1867-től évről évre a költségvetés temperamentumos képviselőházi előadóját, a hatvanhetes rendszer utóbb kissé renitens, de holtig kitartó díszét – *ellenzéki* (!) politikusnak véli. Pulszky politikai pályájának csak méltán közismert, reflektorfényben álló hőskoráról, a 48-asról és emigrációról hallott. Fel *kell* ezt tennem, mert máskülönbén annak a Pulszkyknak 1883-as Madách-anatémáját, aki Kossuthal s az emigrációval még oda-künn látványosan szakított, s idehaza még csak nem is az ellenzékhez, nem a negyvennyolcasokhoz, hanem a hatvanhetesekhez csatlakozott, bizonyára nem kísérelné meg „Kossuth régi küzdőtársának” politikai hitelével zsirálni, sőt *ezt* oktrojálni mintegy döntő érv gyanánt, annak hangzatossága, a régi negyvennyolcas névhangulat *Resonanzboden*jére állíthatása kedvéért. Erre csak jóhiszeműen lehet vállalkozni, a magyar történeti értesültségnek csak rivaldafényes mozzanatokra szorítókozó, nagyközönségi fokán. S ha Madách-képünk nem kívánna többet, s ha nem kísérne ifjúságom óta Pulszky tisztelete és stúdiuma is, beérhetném itt annyival, hogy Lukácsnak ez az abszolútnak szánt érve is nyilvánvalóan semmis.

Pulszky Ferencben a reformkori liberális nemesből leeurópaibb polgárrá emelkedett eszményi értelmiségi típust tisztelem – azaz, fájdalom, csak mintapéldányt, mert típusá nem lehetett –, kedvtelve s egyaránt tisztelve benne a 48-as pénzügyi, majd külügyi államtitkárt és bécsi forradalmi ágenst, a 49-es londoni követet, Kossuth

amerikai kísérőjét s tótumfaktumát, angliai lakótársát, Cavournál torinói megbízottját, Garibaldi kedveltjét, a bravúros riportert, jó svádájú publicistát, szellemes nyelvészt, történészt, ragyogó műértőt, archeológiánk alapvető mesterét, a nagy képtár-szervezőt, az Európa-szerte nevezetes *causeur*, a firenzei s a pesti Pulszky-szalonn szellem dolgában is epikán házigazdáját, a tüneményes Pulszky-dinasztia fejét: joviális és világfiás vivőrségével s széles gesztusú, derűsen-kevélyen hiú gascogne-i hivalkodásaival együtt e nemcsak látványos, de valóban kivételes férfiút. Külön, hála illeti kritikai éberséggel forgatandó, de mérhetetlen dokumentáris értékű, végig élvezetes emlékirataieért; kiderül azokból, hogy jókedvében még ügyes disztichonokat is faragott. De Európa tán legelső műértője, kinek Ízlése és judíciuma szépművészeti téren tévedhetetlen volt, annál elfogultabbnak mutatkozott saját elbeszélői passziózása iránt, s mert ez olybá is vétetődött, szinte odafigyelésnyire sem méltatta a honi literatúrát. Irodalmunk utoljára reformkori ifjúsága idején érdekelte valamelyest; egyetlen nevezetes kritikájának, melyben Petőfi fellépését voltaképp elismerőleg fogadta ugyan, idézni fogom alább azt a reá holtig jellemző politikai passzusát, mely kései s éppoly politikai Madách-kritikájának kellő megvilágításához is hozzásegít. Hisz' Lukács is épp politikai tanúnak hívja fel őt, nem irodalminak. S az alábbiakat, ismétlem, már nem a tanúvallomás megsemmisítéséért írom – az megtörtént –, hanem létrejöttének oknyomozó kommentárjaként csupán, történetünk egy irodalomtörténeti vonatkozású kontroverziájának érzékeny szövetébe nyúlva s kinek-kinek tények és lelkiismeret szerint igazsággal mérve.

Pulszky Ferenc Szécsényben (noha Sárosból került oda) és Madách Imre Sztregován ugyanahhoz a nógrádi nemességhez tartozott. Ugyanahhoz az egymást vizitáló, egymást házasító, egymást perelő, egymással kártyázó és vetélkedő, nevezetes beltenyészethez. A reformkorban – noha Madách jóval fiatalabb – ugyanahhoz az Eötvös-Szalay-féle doktrinér csoporthoz is. Kettejük kapcsa, *trait d'union*ja a közös barát, a szintén nógrádi Szontágh Pál, 48-ban Pulszky ifjú beosztottja, kivel együtt csempészik Magyarországra Bem tábornokot, Pulszkyknak 67 után képviselőtársa is, Madáchnak pedig holta napjáig egyetlen meghittje, szomszédja, lelki támasza, *Az ember tragédiája* címötletének sugallója is. Az alkotmányosság színét helyreállítani látszó 1861-es országgyűlésre Nógrádból a balassagyarmati választókerület Madách Imrét, a szécsényi, még rebellisebben, az emigráns Pulszky Ferencet küldte fel.

Holott Pulszky ekkor már Kossuthal – rajta túllicitálni látszó radikalizmust hangoztatva, de kategorikus alternatívaként Deákhhoz való nyílt csatlakozását helyezve kilátásba – jóvátehetetlenül meghasonlott, sőt levélváltásban, melynek Kossuth egyoldalúan s örökre véget vetett, életre szólóan szakított. A Deákkal már két éve érintkezésbe lépett Pulszky kalandorinak látszó, de inkább csak külszint óvó „Garibaldi vagy Deák.”-formulája volt ez, politikai történetünkben a szélső radikalizmussal álcázott szélső opportunizmus legplasztikusabb példája. Elsőül s azonnal Klapka látott rajta át. „Ki álmodta volna – írta Kossuthnak –, hogy Pulszky, valóságos harcdühre ragadtatva, minket mint megannyi vénasszonyt oly messze hátrahagy maga után? No, csak út ne legyen belőle a szécsényi békés tűzhely felé.”

Az lett belőle, sőt *máris az volt*. „Az emigráció kévebontása” – ahogy Kossuth minősítette. Kegyelmet az, aki ugyanakkor dühös garibaldinusnak mondta magát, még nyíltan nem kérhetett, de máris haza akart menni. „Emelt fővel” szerette volna, „mint képviselő”. A tüzes rebellis 1861. január 8-án szakított Kossuth Lajossal, mert Kossuth Lajos „akadályozza a cselekvést”. Február 14-én április 2-re egybehívták a koronázó országgyűlést (Teleki Lászlón múlt aztán, s még Deákon is, hogy egyelőre mégsem koronázott), melynek Pulszky ekkor már nemcsak megválasztott képviselője volt, de amelyen mandátumával mindenképp élni is akart, s mindent el is követett, hogy máris indulhasson haza. Szólni Deák mellett, Teleki ellen Pesten.

Maga írja le levélbeli lépéseit Bécsben, hogy tiszteljék mentelmi jogát, ha képviselőként hazajő, de efelől csak a magyar területre nézve nyert biztosítást: még nem bíztak benne. Így maradt még Itáliában arra a hátralevő pár esztendőre, melynek folyamán szécsényi uradalmának jövedelmét odakünn már kézhez kaphatta, Firenzében nagy házat tartott, 186 i-től Deák körével, főként Kemény Zsigmonddal levelezett, minden reményét a kiegyezésbe vetette, ennek előkészítésére a hazai sajtóban teljes erejével s teljes nevével cikkezett – azzal a névvel, melynek a magyar el kellett higgye, hogy külső segítségre nem számíthat, ha maga Pulszky mondja –, felszámolta közben, 1863 elején, utolsó emigrációs nexusait is, hazakészült, feleségét s egy gyermekét már előre is küldte. Mikor felesége és leánya idehaza hirtelen megbetegedett s halálán volt, császári engedéllyel hazasiethetett. A temetés után császári audienciára jelentkezett a bécsi Burgban, formailag – mire személyes megjelenéssel csak lojális alattvaló lett volna köteles – köszönetét mondandó az uralkodói kegyért, lényegileg ugyanakkor kérdés alakjában – „*maradhatok-e?*” – I. Ferenc Józsefhez császári kegyelem iránti kérelmet intézendő. Ezt elnyervén, báró Vay Miklós kancellárnak – ki csak nemrég Teleki László törbeejtésének részese volt – még aznap megtette örömmel fogadott ajánlatát, hogy idehaza azok ellen fog dolgozni, akik a kiegyezés művét (mely aztán az ő közreműködésével gyorsan tető alá is került) akadályozni akarnák.

Ezt, mondom, ő maga írja le. Azt azonban már – hogy Pulszky pálfordulásának évére, 1861-re visszakanyarodjunk – egy másik nógrádi úr, Komjáthy Anzelm, a költő Komjáthy Jenő apja írja le (s Veres Pálné leánya, Madách kései, titkos bakfisüdvöskéje, mármint Rudnay József özvegye erősíti meg), hogy őt, mármint Komjáthyt, aki a szécsényi kerület választási jegyzője és a távollevő Pulszky megválasztásának főmozgatója volt, a végül mégis távol maradt Pulszky választói felküldték Pestre, hogy referáljon majd az országgyűlési eseményekről odahaza. Karzati jegyet majd valamelyik nógrádi képviselő, akár Madách Imre, akár Frideczky Lajos szerez neki. Frideczky ígérte is, de elfelejtette. „Efölötti bosszúságomat Frideczky lakótársa, Madách Imre barátom látván – folytatja Komjáthy –, ezen szavakkal fordult hozzám: »Sebaj, azért ott leszel, máskor, ha ilyenmű dolgod lesz, bízd rám.« Ezután karon fogott és a Múzeum-épületben volt képviselőház üléstermébe vezetve egy székre ültetett. »Ez volna« – úgymond – »Pulszky Ferenc képviselőtök helye, úgyis te voltál ennek megszerzője, foglald el.« És én távollevő képviselőnk helyéről néztem, illetve hallgattam végig a képviselőháznak Pálóczy László elnöklete alatt tartott első ülését.”

Madách hóna alatt e jelenet perceiben ott volt már *Az ember tragédiájának* kézírata, akkor hozta fel, megmutatni Aranynak. Gesztusa Pulszky iránt az emigránsnak szólt, mint a mandátum is: változatlanul kurucnak tekintette még ő is a Kossuthtól már elfordult, Deákhoz álló, hazakészülődő s a hazai állapotokat mind rózsásabbnak látó Pulszkyt. Madách ezeket nem látta rózsásnak, ő Deák szélbali ellenzéke, Teleki László s rajta keresztül ő is, mint a többiek, Kossuth párthíve volt. Még Teleki Lászlót, a hazarabolt emigráns vezért is tőle, Madáchtól féltette – nehogy még jobban feltüzelje – Teleki Augusztá grófnő, a megriadt testvér, aki csak a minap tétette egy nappal odébb becsének egy vizitjét, hogy a háziasszonyt pár sorban előre figyelmeztethesse: „Arra kérlek, hogy ne említsd előtte, mit a mai viszonyokról Madáchtól és Szontághról hallottál, rosszul hatnának rá.” Madách radikalizmusa, amelytől gróf Degenfeld Ottóné, a jó Teleki Augusztá még a magyar radikalizmus akkori netovábbját képviselő Teleki Lászlót is óvta, ezen az 1861-es országgyűlésen még feltűnést is keltett nagy beszédében – a nevezetes „konglomerát”-beszédben –, amelyet Deák felirati pártjával szembeszállva Madách a Ház szélsőbaloldaláról, Teleki László határozati pártjának szónokaként intézett ama deáki kompromisszum kísérlete ellen, amelynek a Kossuthtól elpártolt Pulszky ekkor odakünn már híve volt. Deáknál is deákabb híve: szécsényi választóihoz intézett hiperlojális üzenetében még az osztrák államadósságok

megfizetését is vállalta.

A rostának nincs annyi lika, mint ahány szemmel a tizenkét évi emigrációs viszontagság s konspiráció után színes élete fordulójára érkezett Pulszky külföldről hazafelé, külön Nógrádba, külön az áhított pesti ülésterembe, külön a most már, lám-lám, önála radikálisabb egykori doktrinér elvbarátra, Szontághgal hajdan közös barátokra s öcsémuram földre figyelt. Neki, aki dicső s merész forradalmi múltjával Kossuthtól most már jobbra áll, de aki hiába deklarálta magát Deák s a deáki tervek hívének, dolgát a bécsi hatalommal még nem hozta rendbe s politikailag egyelőre holtpontra játszotta magát – neki ezt a jámbor kis Madáchot, aki az egész idő alatt békén megült odahaza, egyszerre csak Teleki Lászlónak, a *kidnapping* kortelőző gengszertempójával hazarabolt, de még Kossuthtól is több tekintetben balra álló Telekinek oldalán kell most a távolból megpillantania!

Éppen a Telekién! Azén a Telekién, akivel ő – kivéve 1849-es londoni, illetve párizsi követségük idejét – mindig ellentétes nézeteket vallott, s akinek, mint szélbali emigránsnak mindössze két évvel ezelőtti, 1859-es csatlakozását Kossuthhoz s az emigráció hierarchiájában a Magyar Nemzeti Igazgatóság, a Kossuth-Teleki-Klapka-triumvirátus tagjaként öfölebe kerekedését nem is szenvedhette! Hisz’ Telekitől még saját belső, forradalmán igazolását is mindvégig féltennie kellett.

A radikális Telekivel ő, mint államtitkár, az olasz kérdésben – amelyben Teleki ellenzéki álláspontja volt a forradalmi s a következetes – már a pesti országgyűlés 1848. július 22-iki ülésén összecsapott. A nemzetiségi kérdésben, Hunyadi Mátyással közösösű gróf létére, a Wesselényi-tanítvány, a radikális Teleki mind „szélsőségesebb”, a hazai liberálisokat konsternáló kossuthi Duna-konföderáción is túlmenő, az önrendelkezési jog akceptálásáig is eljutó, Mocsáryt s majdan Jászit ihlető nézeteket vallott – míg ő megrekedt a nemzetiségeknek még iskolai s törvénykezési nyelvhasználatot sem koncedáló álláspontján, amelyet, csak száz éve nemesített, százhusz-százharminc éve bevándorlott lengyelek ivadéka létére, a klerikális bécsi Thun gróffal folytatott reformkori vitájában hirdetett. Telekitől a nemzetköziség hovatovább modern értelmezése kezdettől sem volt idegen, felismert igazságok logikájának szenvedélyes követésében, végső konzekvenciáik levonásában már-már egy Károlyi Mihály előképe volt – ő viszont még az emigrációban is csak a függetlenségi küzdelmek terére szorított szolidaritás felismeréséig jutott el a nemzetek között, ami azonban a nemzetköziséget illeti, holtig ugyanaz maradt, aki 1846-ban Petőfinek azt vetette szemére, hogy „német ábránd szállja meg, a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, kiknek a hazáról s nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen”. Utolsó politikai levelében Teleki, kautélával s feltételesen bár, „vörös republikánusságról” is beszélt – firenzei szalonjában ő viszont ezután is csak társasági exotikumként szerepeltetett egy Bakunyint, a szocializmus minden neméről és mindvégig csak egy-egy táblabíró-joviálisan, majd világfias-fumigatíve odavetett szava volt, sőt még republikánus elvi alapon sem állt, s egész rebellis pályája annak szakértő és realizált meghatározásába torkollott, hogy közjogilag, mint nádorpótló miniszterelnök, Andrassy Gyula illetékes Szent István koronáját az osztrák császár fejére illeszteni. S mintha mindez nem volna elég: tetejébe Teleki már a reformkorban, Madách pedig, Teleki párthíve s az ő öccseura s földije épp az ő pálfordulása után, majd politikai szerepe végalkonyán, a kiegyezési kor vigíliáján, majd teljében – s immár elviselhetetlen mértékben – érte el az írói sikert, az önálló alkotóét, ami neki, tudósnak, műveltnak, be nem telt becsvágya maradt.

Miben kereshette belső igazolását – illúzióját annak, hogy élete vonalában ő mégis megmaradt, sőt igazán ő maradt meg s nem más – az éppen zászlót cserélő, majd zászlót is cserélt, forradalomból s tizenkét évi bravúros emigrációs konspirálásból

máról holnapra szélső guvernementalizmusba átcsapó férfiú, a különben színes és nagyszabású s tetejébe közismerten s végletesen hiú, pompázó egyéniség?

Törvényszerűen abban, hogy önmagát tartsa, épp pálfordulásában, változatlanul és csak-most-istenigazában progresszívnek, s hogy – ami ennek szimmetriája – árulásban, majd reakcionáriusságban másokat marasztaljon el, nála sokkal radikálisabb, életük vonalában *csakugyan* – Teleki László esetében az élet árán is – megmaradt férfiakat. Árulásban – saját pálfordulásának bejelentésével egybekötve – szinte lelkendezve, mint látni fogjuk, Telekit, megvallhatva végre („hidegségemet iránta csak nehezen tudtam titkolni”) az acsarkodó, régi ellenszenvet is. Reakcionáriusságban – később – a halott Madáchot: párhívét, míg élt, annak a Telekinek, akit fogolyként *hurcolni* kellett az elé a császár elé, kinek színe előtt kegyelmet kérni ő *önként* megjelent, fontolgatva ezt lényegileg már Teleki elfogatásakor, s mindinkább eltökélve Teleki és Madách országgyűlési szereplése alatt, majd Teleki rejtélyes, mindenképpen vértanúi halála után.

Kossuthhoz intézett 1861. január 8-iki szakítólevele („*tessék!*” volt reá a magát mélyen sértve érző Kossuth kurta válasza), a hírhedt „Garibaldi vagy Deák!” alternatívának azzal az átlátszó demagógiájával, amelybe az útját hazafelé egyengető Pulszky, a zászló becsületének látszatát fenntartandó, az ő elhatározott s ezennel be is jelentett zászlócseréjét burkolta – ez a levél még csak a fokozhatatlan radikalizmusnak álcázott opportunizmus egyik, bár esetlenségénél s a levélíró múltjánál fogva tán legkevésbé dekorózus példája volt. Volt e levélben, mint látni fogjuk, rosszabb is. Vizsgáljuk előbb mégis a szélső „balos” *enragét*.

Az „alternatíva” Garibaldi-felének olcsó őszintétlenségére épp eléggé jellemző volna, hogy ennek az általa elképzelt és követelt verzióknak, a közbeeső tengeri és szárazföldi területeken át Olaszországból Magyarországra való fegyveres, de magánvállalkozású, az olasz kormánynak nemhogy katonai segítségére, de még 1860-as típusú, szemethunyására sem számítható, sőt épp az olasz kormányt provokáló s európai konstellációba sem illeszthető, pusztán kalandori felelőtlenységű gerillabetörésnek azt a képtelenségét s ezenkívül katasztrofális kilátását, amire őt Kossuth figyelmeztette, s amely figyelmeztetésért ő Kossuthtól elpártolt, hazaküldött cikkeiben alig pár hónap múlva ő maga fejtegette a legmeggyőzőbben – szakasztott a Kossuth érveivel – a magyar közönségnek (s később, levélben, Mazzininak is). S már Deák nyílt külföldi híveként. „Alternatívája” a szakításhoz kellett.

Ennél még súlyosabb, hogy Pulszky, miután úgy tett, mintha Kossuthot ebbe a „Garibaldi vezérlete alatti” magyarországi fegyveres kalandba akarná beugratni – amire Garibaldi nem hatalmazta fel, s amibe nem engedte beugratni magát Garibaldi sem –, s miután elpártolása okául is Kossuth előrelátható (előre is látott) vonakodását, nem is elvi, csak szituációt mérlegelő vonakodását állította be, ugyanez a Pulszky már a következő évben, s annak a torinói kormánynak önként ajánlkozó ügynökeként, amellyel Kossuthnak, ha őt meg akarja hűségén tartani, szerinte szakítania kellett volna, lesietett Szicíliába az olasz hadsereggel való tragikus aspromontei összeütközés előtt álló Garibaldihoz, lebeszélendő őt még arról a *hazai* fegyveres vállalkozásáról is, amelybe a hős már bele is fogott, de amelyet e tüzes Pulszky – mint maga mondta odalenn Garibaldinak – „a hideg logikával össze nem egyeztethetőnek” nevezett. Azzal, ami Pulszkynek valóban legerősebb oldala volt.

Ugyanekkor mesterien tudta nemcsak a hozzáforduló magyar garibaldinus tiszteknek, Frigyesy Gusztáv alezredesnek, majd Nápolyban Dunyov István ezredesnek, de magának Garibaldinak bizalmát is megtartani, tőle még seregébe is szíves invitálást, tisztí kinevezést nyerni. Logikája volt azonban oly hideg, hogy kormányküldetését nem feledve, a kinevezést elhárította, újságírói státusához ragaszkodott, úgy kísérte át

Garibaldit Kalábriába, de még Aspromonte előtt elhagyta, felsietett a Garibaldi ellen ostromállapotba helyezett Nápolyba, ahol persze, mivel tőle jött, némi kis félreértés várta, úri és kimenős operettfogság, melyből azonban mihamar – miközben a sebesült Garibaldit s társai közt Frigyesyt az olasz történetírásban örökre megbélyegzett komisz fogságra La Speziába vitték – a *Daily News* tudósítójaként s kivált Mateucci miniszter levelének felmutatásával, torinói kormány-intézkedésre szabadult.

Enyhébb, de hasonló instruktív párhuzamosság észlelhető volt később is, amikor feleségét és egyik gyermekét szálláscsinálónak már korábban Pestre, másik gyermekét viszont – a Janus-fő baloldali arcát – az újból kardot rántó Garibaldi trentinói seregébe delegálta. De már hiába. Igaz, hogy Garibaldival, aki Pulszkyban a ritka megvesztegető egyéniséget mindenek ellenére s mindenek után is kedvelte, közben Torinóban és Caprerán kimagyarázkodott, ámbár ugyanakkor – 1863-ban – a levélben informálatlanul hozzáforduló Mazzininak megmagyarázta, hogy ő Kossuthal szakított ugyan, de tőle jobbra áll, nem balra, ahogy Mazzini hitte volna. Mazzini értett is a szóból, többé nem háborgatta. Sem ő, sem más. 1863-ban, bár fizikailag évekig künn volt még, Pulszky emigráns pályája véget ért. Garibaldi pedig megbocsáthatott, de Kossuth után Garibaldi leghűbb magyar tisztjei – Frigyesy, a bátrak bátra, Dunjmv, a féllábú voltturnói hős – szintén nem akartak többé Pulszky Ferencről tudni.

Pedig a Janus-fő – annak *mind a két* arca – *valódi* volt. Pulszky logikája hideg volt, s vezérelni az vezérelte; de Garibaldi-kultusza őszinte volt, őszinte még Garibaldi nevével s jóindulatával visszaélő kis praktikáiban is – őszinte, mint annak a Kossuthnak, a bár megtagadónak kultusza is, aki pedig meg sem bocsátott neki. S őszinte, mint barátsága, végül átpártolása Deákhhoz is. Vállalt szerep és természetes politikai vonzalom őbenne harmóniában egy életen át sem volt. Az esztétának tetszett Garibaldi, s a géniuszt felmérni képes szellemnek holtig imponált Kossuth –, de a romantikus forradalmi szerepet, ha bravúrosan vitte is, sorsa tévesen osztotta reá. Csak addig győzte, amíg kilátásosnak tartotta benne a hideg logika, politikailag magával összeegyeztethetőnek az, akit magában a modern európai polgár már-már legyűrt ugyan, a reformkori haladó táblabíró. Az vonzotta ennek eszményi típusához, Deákhhoz is – de a szabadelvű hazai guvernementális politikus elméletileg nagyon is ráülő szerepét, ha bármily megkönnyebbüléssel is, de külföldi optikával, egy őszintén polgárosodó, progresszív Magyarország kilátásának tévhiszemében osztotta magára. Mind rosszabbul győzte ezt benne ugyanaz a hideg logika, amely idő jártával ezúttal a mind kevésbé szabadelvűen táblabíró, mind rohamosabban reakciós hazát nem tudta kellőképp azzal a modern európai polgárral összeegyeztetni, akit magában nemhogy legyűrni akart volna, de akinek hazajövcslében éppen a progresszióhoz való hűséggel próbálta áztatni magát. Van ebben tragikum is, a második szakasz e bűnhődésében, amelyről még szó lesz, s amit kétségkívül az első szakasz szerepére ráunt, a túlsoká elnyomott eredeti természet, az elemi erejű s egyébként jogos érvényesülési vágy kitörő, mindent elsöprő opportunistamusa mért reá. Amit tett, egy élet vonalába vágott; *becsületébe* nem.

Nemtelen cselekedete Pulszky Ferencnek életében csak egy volt. S ezt a Kossuthnak írt elpártolólevél ama soraival követte el, amelyeknek a levél egészébe betervezett „demokrata” demagógiájával (Kossuth ennek sem ült fel) a minap hazarabolt Teleki Lászlót, a nála mindig és mindenben progresszívebbet s állhatatosabbat, mintha drámaian friss ügyét Európában ő egyedül látná máris „tisztán”, szaporán és jó öblösen legrófozta, gyanúsítással s rágalommal borította, régtől fogva „gyanús jellemnek” hordta le, s azt, ami vele történt, nagy sietve *általa* történtnek, elszabadult gyűlölködéssel „árulásnak”, „dezertálásnak” s „politikai öngyilkosságnak” nevezgette – *pontosan abban* a pillanatban, amikor *ő maga* volt ilyesmit elkövetőben, *éppen abban* a levélben, amelyben Kossuthnak *épp ezt* jelentette be. Menteni nem mentheti, tán csak

épphogy enyhíthetné valamelyest, hogy nem láthatta előre Teleki László hősi halálát, a – ha gyilkosság volt, ha öngyilkosság – mindenképpen, de mindenképp dicsőn politikait. Csakhogy az a hazarabolt és holtig elvű Teleki László rövid hazai szereplése és halála – amikor ez a Teleki a kossuthi eszme inkarnálójaként egy egész nép bálványa volt, kit temetni is úgy temetett, mint aztán majd csak magát Kossuthot – végképp nem volt alkalmas arra, hogy megenyhítse legalább emléke iránt azt az ugyanakkor már hazasandítót és elvfelelőt, aki egy nagy múlt után a kossuthi eszmét épp akkor hagyta el. Tehát amit 1861-ben írt, 1884-es emlékirataiban csak tetézte azzal, hogy abból mit sem vont vissza, inkább aláhúzta, sőt magatartásának minősítését – a magáét – azzal a végül már döbbenetes rosszhiszemmel még súlyosbította is, hogy – régóta ismeretében Teleki Pestről Jósikához Brüsszelbe intézett nagyszerű levelének – ráfogta Telekire, hogy „lelkiismeretesen megtartotta szavát, hogy külföldi összeköttetéseit megszünteti”, s a tetejébe most már képes volt *gentleman*-alapon még azért az országgyűlési fellépéséért is kárhóztatni Telekit, „melyen a felső körök egész Európában megbotránkoztak”, s amelyet – a Kossuthhoz intézett szakítólevél műfelháborodása szerint – ő maga várt volna tőle el, de hiába, mert Teleki „áruló”. Az 1884-es Pulszkyban ez a leghipokritább stílmutatványokba fűzve, de mindenesetre már a mániákusság fokán jelentkezett.

S ez 1883-ban, a *Tragédiának* Pulszky számára valódi sokkot okozó poszthumusz diadalakor e nagy élet egyetlen, de annál kiadósabb nemtelenségének abszolút logikája volt, hogy Madáchot, az emigrációból észre sem vett, de nagy műve alkotásakor önála már mindenképp és mindenben radikálisabb s annak idején Teleki Lászlóhoz csatlakozott nógrádi földit – aki bátran s főként komolyan szembenézett, ideértve a szocializmust is, mindazzal, amit az ő bonhomija egy életen át ellegyintett magától – ugyane füst alatt s a belső igazolás azóta még meg is növekedett szükségének ugyanily régi lelki s politikai motivációjával reakciósozza le.

De a külső igazolás legfrissebb szükségével is. Mert Kossuth épp az előző évben adta ki *Iratai* harmadik kötetét, s abban az ország elé tárta Pulszky zászlóhagyásának megdokumentált történetét, iratanyagát, kommentárjait. Megtudta az ország ebből még azt is, hogy amikor Klapka még a Kossuthtól elpártolt Pulszky-val is szóba állt, mivel Pulszky azzal tévesztette meg, hogy barátságuk Kossuthal a politikai szakítás után is fennmaradt – akkor Kossuth kategorikus levélben adta tudtára Klapkának, hogy erről szó sincs. Miután megállapította, hogy Pulszky nemcsak övele, Kossuthal, hanem a Magyar Nemzeti Igazgatósággal is szakított s hogy ezek után Pulszkyval szóba állni nem szabad, így folytatta:

„Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsülni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. *Hanc veniam petimusque damusque vicissim*. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok-sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj, nem tagadom; de e fájdalom sohasem fogja velem megtagadtatni az elismerést, mellyel a hazának s az emigrációnak tett hasznos szolgálataiért neki mint hazafi, sem a lekötelezettséget, mellyel személyem s családom iránt tanúsított sok szívességeiért mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is [1], sohasem fogok. De a viszonynak köztünk örökre vége van. Itt nem indulatos fellebbanás forog fenn, min a higgadtság magát túlteheti, nem is amolyan alkalmi összekoccanás, melynek emlékét egy meleg kézszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapcsa lett kettétörve, s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt, ha egyszer széttörött, egy örökkévalóság sem forraszthatja össze. Ennek vége van.”

Kossuth ezután holtáig ehhez is tartotta magát. Ezt az 1861-es levelet – a Kossuth és Pulszky egymáshoz intézett szakítóleveleivel s Pulszky válasz nélkül maradt további

leveleivel együtt – 1882-ben olvasta először a magyar közönség. S olvasta az *Irataim* e kötetében Kossuth akaratából azt is, azt a *mindennél* többet, súlyosabbat jelentőt, hogy Kossuth *Irataiban* ettől fogva nincs többé sem Pulszky Ferenc, sem Feri, sem Pulszky, hanem – ahogy Kossuth még legádázabb nyílt ellenségeit sem emlegette – szigorúan és csakis: Pulszky úr. Pulszky úr, Pulszky Ferenc úr. Sírfelirata annak, aki Pulszky Ferenc volt. Ez a halálos *úr*.

Lukács György Madách-ellenes koronatanúja, egyetlen politikai tanúja, az 1883-as Pulszky Ferenc tehát nem „Kossuth Lajos régi küzdőtársa” volt, hanem „Pulszky úr”. Az epithetont – az egyetlen, amire tanújának hitelét Lukács alapítja – már 1861-ben elvette tőle, s ezt 1882-ben közhírré is tette Kossuth Lajos. Lukács György tudomására 1955-ig sem esett. Tilalmát máskülönben respektálta volna.

Amitől Kossuth Lajos Klapkát, rajta keresztül híveit és utókorát is eltiltotta – hogy az 1861 januárja utáni Pulszky Ferencben az ő barátját, küzdőtársát lássák s akként álljanak szóba vele –, azt Lukács György elkövette, országot vezetve félre, bizonyára gyanútlanul, azzal, hogy Madách politikai hitelrontását olyan politikai hitelre alapította, amelynek a hitelrontó már évtizedek óta nem volt birtokában. De abban, akinek rangfosztását Kossuth már huszonkét éve kimondta, természetesen épp akkor jelentkezett a belső után a külső önigazolás sürgős és súlyos szüksége is, amikor Kossuth 1882-ben végrehajtotta a csapatok arcvonala – azaz a nemzet közvéleménye – előtt a nyilvános lefokozást is. Egy okkal többje volt 1883-ban „Pulszky úrnak”, hogy erősen s látványosan megdemonstrálja, mennyire igenis Pulszky Ferenc ő, mennyire épp ő az illetékes a progresszió nevében ítélkezni akárki fölött, az első fölött, aki keze ügyébe kerül. S mennyire kezére esett, hogy ez éppen Madách lehetett! a nógrádi és a mániákusan gyűlölt Teleki László-féle Madách! a halott után, aki ellen élete egyetlen nemtelenségét követte el, annak párthíve, az önála 1861-ben kurucabb, a másik halott. Belső igazolását és a külsőt – amely utóbbira most lett szüksége – egyszerre kereste rajta. Amit Madách ellen elkövetett, mint említettem már, egy életnek s kivált 1861-nek visszájára fordult, de abszolút logikája volt. Kiváltani 1883-ban a *Tragédia* sikere és az ő egyidejű pellengérré állítása váltotta ki, határozta meg.

Mentsége, mint arra, amit Teleki László ellen követett el, erre sincs, legfeljebb még a dolognak egy mindettől független, járulékos kis magyarázata. Csak annyi – amiről szerep és egyéniség konfrontálásakor már szó is esett –, hogy eredeti hajlamainak következtében ő a 67-ben őszintén rezignált, s a 67-es hazát ő is ugyanoly jóhiszeműen tekintette a reformkori nemes liberalizmus realizált összegének, mint a Hatvanhétnek egész első, Negyvennyolcból jött nagy nemzedéke, mint Eötvös és Deák. 1883-ban ez a kettő már nem élt, Andrássy és Horváth Boldizsár visszavonult, csak a mindinkább elbetegesedő Trefort volt még úgy-ahogy a fórumon. Egy mind kietlenebb politikai lapályon Pulszky Ferenc színpompás egyénisége, Európa teljes kultúrájában megfürdött, az emigráció visszfényét ragyogtató, őszintén liberális és minden provincializmustól idegen, hazai viszonyok közt rendkívüli habitusa hovatovább – mintegy a nemezis rendelkezéséből – egyedül maradt, minden álszabadelvű, lassanként klerikalizmusba is eltorkolló nyegleség, minden álfüggetlenségi, épp akkortájt már eszlári heccbe torkolló bugrisság élő tilalomfajaként, nemsokára már céltáblajaként. A hatvanhetecsséget holtig állta, a hatvanheteseket – az újabb garnitúrát – mind nehezebben. Irántuk már renitens volt, parlamentjükben elszigetelődött, hatvanhetes alapon, de utóbb már pártjukon kívül. Jobb is, hogy bevette magát kutatásba, Akadémiába, tudományba. A magyar régészet és múzeumügy Pulszky Ferenc akkori munkájának korszakosat köszönhet, s köszönhet neki, a Pulszky-háznak, az akkori Budapest is egy európai sziget; de a politikus, amint várható, s amint igazságos is volt, megint s ezúttal végképp holtpontra jutott, a *homo publicus* megkeseredett. Késő öregségére aztán a parlagi senkiknek a tündöklő Pulszky-dinasztia elleni általános

rohamát is meg kellett érnie, baromfiudvar lázadását a pávacsalád ellen, vagy ha úgy tetszik, a korpa közé keveredéssel ami velejár; csak attól kímélte sorsa meg, hogy legkülönb fiának, a hajsza áldozatának, a talán nála is nagyobb műértőnek s képtárszervezőnek, Pulszky Károlynak kivándorlását s öngyilkosságát is megérje még.

Hogyne találta volna 1883-ban úgy, hogy a 67-es rendszer progresszív jellegének védelme, hangsúlyozása, a fikció fenntartása a reá váró, belső önigazolást is egyedül jelenthető hivatás, s hogy ennek jegyében magának kell vindikálnia a progresszió netovábbjának hiteles és kizárólagos képviselőjét! Megragadott erre minden alkalmat; mivel Kossuth 1882-ben diszkreditálta, mindjárt a *Tragédia* 1883-as bemutatóját is, melynek orvén – meghirdetvén, hogy őhöz képest Madách is reakciós – látványosan állíthatta célja szolgálatába egy egész életnek, pályafutásnak is teljes, keserűen felgyülemlett, tragikusan alaptalan – mert máskülönben csak önvádra fordulható – s annál szenvedélyesebb gyűlölségtömegét. S közben ő, kinek minden progresszivitása az 1789-es francia forradalmiság eszméinek őszinte vállalása volt, indulattól rég fátyolos szemével még azt sem vette észre, amit konstataáltak oly sokan, hogy Madách művének, noha a költő ez eszméknek már konzekvenciáinál tartott, azaz nem állt meg, mint ő, határukon, eszmei kulminációs pontja, kompozíciós központja, álomsor fölé emelt külön Kepler-álma mégis épp a francia forradalmi szín. Észrevette volna, ha Kossuthnak meg nem írja ama levelet.

Helyzete volt pervertált. Nem mintha az emigrációból nem jöttek volna haza a legderekabbak is sokan, Klapka is, Perczel is, sőt Madarász – de csak 1867 után, s nem is mindjárt címeres kormánypártinak. Jövegettek még 1867 előtt is, az aprajából, szép csendesen eleresztve elveket és magukat, belényészve s Európából – mint oly festőien ábrázolta Krúdy – visszakeseredve szótlan a vidékies hazába. Az emigráció főszereplői közül – s pláne 1861-ig katonai intervenciók, 1861-től viszont a kiegyezés aktív munkálójaként – 1867 előtt önként csak Pulszky telepedett haza: a Negyvennyolc első garnitúrájából nem előzte meg senki, a Hatvanhét leendő első garnitúrájából is csak Andrassy Gyula. Helyzete páratlan volt és képtelen: az elvhüekre, Telekire és sodrában Madáchra acsargó holtig tartó gyűlölködését is így kellett ellensúlyozni próbálnia ugyancsak holtig tartó, de már csak üres, formális hódolással az elvhűséget fenségig inkarnáló Kossuth váltig hangoztatott „lángelméje” iránt: ama valódi lángelme iránt, aki övele ugyan soha többé nem érintkezett, de aki – ellentétben Telekivel s Madáchcsal – még élt, minden közös dolgukról tudott, s akinek ha nem hódol, egy élet erkölcsi fundamentumát rúgja ki végképp közszerplése külső és lelkiismerete belső fóruma alól. Helyzetének képtelenségét az abszurditás maximumáig Pulszkyknak éppen lelkiismereti fából vaskarikája fokozta, a nagyészű és pompázó hiúságú emberé: hogy elvfeledása után is magára akarta koncentrálni, sőt monopolizálni idehaza a haladás képviselőjét, hogy vonalát, melyet már 1861-ben eltört, a negyvennyolcasság integrális és egyedül logikus folytatásának szuggerálta – önmagába is. Képtelen helyzetből pedig csak képtelenségek tragikus sorozata származhatik: közte az a képtelenség is, hogy az elvtagadás árulózza le az elvhűséget, a reformkorban megrekedt talentum reakciósozta le a reformkorból nagy útra kelő génuszt.

Mindé dolgok elemző tárgyalására – e már-már külön kis Pulszky-esszé látszólagos betétjére – nem azért volt szükség, hogy Lukács György koronatanújának megesketésétől eltekinthessünk. Hiszen a vallomás értéke már abban a pillanatban megsemmisült, amikor az *egyetlen* s döntőnek szánt hivatkozásra, melyre Lukács ezt az értéket alapította, már történeti tényeink elemi ismerete is kideríthette, hogy hamis: amikor azonnal kiderült a turpisság – a bizonyára szándékolatlan, a nyilván az említett ismeretek hiányából eredő, hogy Lukács dolgozata „Kossuth Lajos küzdőtársának” ítéleteként próbálta beállítani s értékesíteni egyetlen tanújának, Deák Ferenc párthívének, sőt a már dekadenciába hajló hatvanhetes rendszer európai alibiját

képviselni hivatott férfiúnak véleményét. Komoly tárgyalást itt nem is ez kívánt, hanem, megismétlem, az, ami Madáchra, Pulszkyra, mindaz, ami a korra és – sajnos – korunkra is vonatkozik: kibontása a háttérnek, mely magyarázza, mint lehetett a Martinovics-ügy tizenhárom vádlottja választott védőjének, Madách Sándornak unokájából, mint lehetett abból a Madách Imréből, akinek radikalizmusa már 1847-ben a „véres utat” választotta s kinek ihlete 1859-1860-ban a szocializmus problémakörét, mégpedig a francia forradalom s utána a tőkés piac korolláriumaként, a magyar irodalmi klasszikumba elsőül emelte be – mint lehetett belőle „reakcionárius” nemcsak a hatvanhetes világban, ami még hagyján, de egy pillanatra, hátha sikerül, még a szocialista elvű Magyarországon is.

(Ettől függetlenül, külön, hadd hívom fel a figyelmet arra, hogy az időköz, amelyben Madách műve íródott, Világos óta a magyar remények legnagyobb két esztendeje, Magentáé, Solferinóé s még a közbülső „villafrancai villámcsapás” után is a Marsalai Ezeré, majd – még a perióduson túl is – a legnagyobb kilátású Kossuth-Cavour-kooperációé volt. E szédítő hullámvasúton repült Madách a nemzettel együtt: annak is riadó-repeső sikongása a *Tragédia*. S nevét, miután pontot tett utána, mindjárt a nógrádi megyegyűlésnek a februári pátensre válaszoló 1861. március 12-iki végzése alá jegyezte a költő: az ország legvakmerőbb határozata alá, mely hazaárulónak nyilvánított mindenkit, aki a magyar állam függetlensége ellen vétene.)

V. A FAUST

No s persze a *Faust*-„ügy”. A szenvedélyről, mely Lukács dolgozatát Madách ellen eltölti, fel kell egyébként tenni, hogy egyebeket sem hanyagolt volna el, ha *Az ember tragédiájának* világirodalmi rokonságára vonatkozó gazdag irodalmat, a külföldieken kívül Heinrich Gusztáv, Gálos Rezső, Voinovich Géza, Morvay Győző, Kármán Mór, Palágyi Menyhért, Bernstein Béla, Kardeván Károly, Pukánszky Béla, Hankiss János, Galamb Sándor, Honti János, Waldapfel József, Barta János munkáit, legkivált pedig Trencsényi-Waldapfel Imre magisztrális tanulmányát a dolgozat szerzője ismeri. Andersen nevezetes Ahasvérus-drámájának ismeretében például semmi esetre sem mulasztotta volna el, bizonyos sorok, kifejezések, akár motívumok alapján is, egészen a „plágiumig” s „utánérzésig” eláztatni Madáchot, tekintet nélkül épp az igazi nagy teremtők szuverén természetére (például a Móriczéra) s tekintet nélkül kivált magára az óceánra, melynek közvetlen partközeli pillanatokra meglátszik még a belészakadt folyókerek elhaló színe. Élvezetes stúdium volna is mindez – de hát Lukács csak arra, amiben arzenálja kimerül: a *Faust*-„ügyre” szorítkozik. Lássuk tehát – Lukács György fogalmazásában – a *Tragédia* világirodalmi rangját:

„A Rákosi Jenő-féle »harmincmillió magyar« imperialista ideológiája, a magyar »kultúrfölény« mindenáron minden területen való érvényesítése megkövetelte, hogy a magyar irodalomnak is legyen »világkölteménye«, mely egyenrangú a *Faust*tal, sőt eszmeileg is, művészileg is felette áll annak.”

Lukács György tehát a *Tragédia* fausti méreteit, világirodalmi rangját s egyúttal „világkölteményi” jellegét, sőt egyáltalán a magyar irodalom ama jogos igényét (jogosat, hiszen költészetünk csakugyan a világ egyik legelső költészete), hogy világkölteményt mondhasson magáénak – rövid úton mindezt holmi magyar kultúrsovinizmus, sőt annál is vétkesebb politikai imperializmus alvilágába utalja. (Nem lényeges, csak gyakoriságánál fogva érdekes az az ismét jelentkező honi politikai-történeti

tájékozatlanság, mely ezúttal a „kultúrfölény” tipikus szavát, a köztudomás szerint első világháború *utánit* s az utódállamok ellen irányulót helyezi a háborúelőtti, századforduló körüli nagyhatalmi magyar imperializmus korába s annak szólamaként említi. Holott a „kultúrfölény” nem a „harmincmillió”, Rákosi Jenő-féle, régibb, mennyiségi nacionalizmust hirdető ideológia része, hanem ennek épp későbbi, minőségivé módosult szurrogátuma, gróf Klebelsberg Kuno két háború közti szóalkotása volt.)

De halljuk ezután, mint vélekedik ugyanerről a kérdéstről a magyar kultúrsovinizmusnak, ha úgy tetszik, kultúrfölénynek s a magyar imperializmusnak olyan jellegzetes képviselője, mint – Karinthy Frigyes:

„Annak, aki a Madách-problémával foglalkozik, számolnia kell valamivel, egy bizonyos lappangó kritikai felfogással, ami más költőnél mellékes maradt volna, Madách értékelésében azonban csaknem végzetessé vált. Ez a kényes kérdés Madách művének Goethe *Faust*jával való rokonsága, vagy durvábban az a feltevés, hogy Goethe döntő hatással volt Madáchra, s ilyenformán Madách Goethe-epigonnak, műve *Faust-Nachdichtung*nak tekinthető. Ez a felfogás nem magyar eredetű: a *Tragödie des Menschen* szédítő arányain meghökkent s zavarát esztétikai dialektikával leplező német kultúrgögg eszelte ki – a magyar kritikának annyi bűne van csak benne, hogy nem tiltakozott ellene, nem állt ki méltó fegyverzetel Madáchért.”

Hát most már, hála Lukács Györgynek, végre a magyar kritikának is pozitív s többé nemcsak negatív bűne van ebben. A főntebb idéztem Lukács-féle mondat *éppen és pontosan* annak a német kultúrgögnek – minősítése ezúttal, sajnos, nem kerülhető meg – legvisszataszítóbb s minálunk legközismertebb fajtája, amiről Karinthy beszélt. Még stiláris módszerében is – mikor a kivételes magyar produkció kivételes elismertetésére számot tartó igényt holmi magyar kultúrsovinizmus, sőt imperializmus okvetetlenkedése gyanánt utasítja rendre – szakasztott azokat a német tollforgatókat követi, akiknek szóról szóra azonos mondatait tucatszám rejtegette naponta a magyar közönség előtt az egykori honi kormányajtó, de hiába, mert ugyancsak tucatszám pellengéreztek ki őket naponta, amíg lehetett, a sajtó antifasiszta túloldalán. S ezzel *nincs* mit polemizálnom.

Karinthyt fogom idézni most már: sajnos, csak töredékes, kiszakított állításait s nem egyben fejtegetéseit, bizonyításait, melyek szikrázó fényben vetnek fel kérdéseket s megoldásokat nemcsak Madách, hanem olyan fogalmak körül is, aminő általában a műalkotás törvénye s a költői stíluseredetiség.

Azt mondja – a citátum természeténél fogva, fájdalom, csak állítja – Karinthy:

„Az, aki, mint jómagam, nemcsak hogy Goethe-epigonnak *nem* tartja Madáchot, de a *Tragédiát*, ha százszor is hatott alkotójára a *Faust*, a *Faust*nál tökéletesebb remeknek vallja – tekintélyekre nem lévén módja hivatkozni, kénytelen maga keresni meg a törvényt, amikből mértékét veszi (...)

Nem érzem magam elfogultnak. Ha a *Toldi*-trilógiáról volna szó, vagy Petőfi műveiről, tekintetbe venném s leszámítanám azt a rokonságnál is mélyebb rokonszenvet, ami hálistennek, megzavarja a hűvös tárgyilagosság tekintetét – s amit annak köszönhetek, hogy magyarnak születtem. De *Az ember tragédiája* csak költője személyénél fogva nemzeti kincs – maga a mű a Világirodalomé, s a mellette vagy ellene való harc világirodalmi jelentőségű (...)

Az új bort bátran töltheted régi tömlőbe, mert »nem azért jöttem, hogy a törvény formáját eltöröljem, hanem, hogy azt újra betöltssem«. A kereszténység felfedezés-szerűen új gondolatát senki nem fogja a zsidó gondolattal összetéveszteni vagy abból

származtatni, amiért Krisztus zsidó tanítványai az Ótestamentum formanyelvén fogalmazták meg mesterük tanítását. Ha Krisztus Athénban születik és görög filozófusokat ihlet meg igéjével, a négy evangélium talán Platón beszélgetéseire emlékeztetne, de tartalma, jelentősége, eszméinek évezredekre szóló hatása ugyanaz maradna (...)

Nem *Faustot* és a *Tragédiát* akarom az Ó és az Új Testamentumhoz hasonlítani, csak egymáshoz való viszonyukat. Akinek mondanivalója, témája annyira eredeti és önálló, mint a Madáché, annál bátran mondhatunk le róla, hogy »egyéni«, »eredeti« hangot keressünk a költészetében. Valóban, Madách »kifejező művészete«, e művészetnek hangja és beállítása, metafizikai hasonlatköre, aforizmáinak alkalmazása a helyzetre, gyakran emlékeztet Goethe művészetére, legalább oly gyakran, mint ahányszor Goethe emlékeztet klasszikus mestereire, görögökre és latinokra vegyesen (...)

De hát mit is jelent tulajdonképpen az a sokat emlegetett formai »eredetiség«? ... Aki az Eszmék és Formák történetében igazán otthon érzi magát, lassankint rájön, hogy a kipróbált legnagyobbak hangban és formában jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a másodrendűek (...) (És itt lehetetlen nem idézni Madáchot: »A művészetnek is legfőbb tökélye, Ha úgy elbú, hogy észre sem veszik«, Marinetti úrra valóban ráismerek minden sorából – Petőfire nem. Mégis több Marinetti van, mint Petőfi (...)

A Goethe Faustja, átfiatalítva Mefisztó bűvös italától, marad az öreg tudós, a szkeptikus okoskodó, a fiatalság és szenvedély maszkjában. De a *Tragédia* Tankrédja és Keplerje és Dantonja és Miltiadésze hittel és tűzzel azonosítja magát önmagával – Ádám nem szerepeket játszik (...), hanem azonos Dantonnal és Keplerrel, és Tankréddal és Miltiadésszel (...) Tankréd jelleme merőleges ellentéte Danton jellemének – de Ádám jellemében mind a kettő benne van: holott Ádám korántsem bizonytalan vagy határozatlan jellem. Nézzétek meg a különbséget. A megfiatalított Faust hűvös távolságát, önmagát idegennek szemlélő tárgyilagosságát szerepével szemben – és gondolatok a minden ízében miltiadészi és tankrédi és dantoni és kepleri lélek szenvedélyes megnyilatkozásaira, ahogy a *Tragédiában* élük külön életüket. Ezek mind külön drámai hősök: eleven alakok. De miért azok? Mert *belülről* ábrázolta őket a nagy epikus: a tulajdon, mindegyikhez hasonló lelkének közös forrásából – a nagy epikus, aki ezúttal, a pompás színháték ünnepélyes alkalmából, méghozzá le is veti álarcát, megmutatja Ádám személyének jelképes hasonlatával a hősalkotás szemfényvesztő bűvészeiének egyszerű titkát: azt, hogy mindent önmagából teremtett, hogy azért ismer mindenkit, mert önmagát ismeri. Önmagát, az Embert...

Egyetlen pont van mégis, ahol a különben erőszakolt párhuzam összemérhető rokonságot mutat fel *Faust* és a *Tragédia* között – ez is inkább negatívumok megegyezése. Madách műve éppoly kevésbé »filozófia«, mint ahogy a *Faust* nem az. Akik valami bölcselmi szemlélet költői feldolgozásának akarják tekinteni, egyéb támpont híjján egyetlen mondat körül hadakoznak – a mű utolsó mondata ez (...)

A *Tragédia* monumentális kompozícióját csak a gúlához tudom hasonlítani. Goethe *Faustjának* nincs ilyen kompozíciója: történetében szeszélyes rajza híven követi az emberi természet vonalát – talán előbb és emberibb is a történet maga. De ha együtt nézem őket: mintha fellobbanó lángoszlopot látnék, mely megvilágít egy kietlen, hatalmas épületet, így világítja meg a *Faust* a *Tragédiát* – a lángoszlop azonban kialszik, s a sötétben csak az épület marad meg (...)

Csak ott idéztem Karinthyt, ahol a világ e két remekének viszonyára vissza-vissza-tér, ott is csak elragadó premisszái s következtetései nélkül, szegényes töredékesen. így

is érezni, hogy egyszerre más régióban vagyunk: ott, ahol a nagy ügryhöz méltó emelkedéssel s ihlettel beszélnek valamiről.

Pedig még csak nem is mondom, hogy Karinthyval – akitől itt eredetiség és stílus szétboncolásában megrendítő önviviszekciót is látunk – mindenben s nevezetesen épp ebben egyetértek. Más oldalról közelébb férközik hozzá Babits, kit már hallottunk, amint épp Madáchról mondta a remek képet, hogy „nem festett szikla”, hogy színe s anyaga egy, mindkettő maga a szikla. Mihelyt ugyanerről az oldalról indul felé, Karinthy éppily remekül – csak hogy nem érzéki, hanem fogalmi eszközökkel – ugyanerre az összebeszéletlen igazságra bukkan:

„Vallom, hogy *Az ember tragédiája* feldönti a művészi alkotás legnépszerűbb, a legnagyobb tekintélyektől támogatott alaptörvényét, mely szerint a műalkotás értékének kérdése csak a »miként«-en s nem a »min« múlik; hogy az alkotás tárgya, annak első látomása a költő lelkében egészen közömbös valami az összehasonlításban, hogy a költőt csak a kifejezés ereje teszi, függetlenül attól, amit kifejez – röviden, hogy a költői alkotás művészete ugyanolyan vonatkozásban van a természettel és emberrel, mint akár a zene, akár a képzőművészetek (...) A költészetnek a »művészet« csak eszköze és jelképe, sohasem lényege és célja – magában foglalhat minden művészetet, lehet »festői« és »zenei« – de soha nem lehet »egyik válfaja« a művészetnek (...)”

Igaz-e vagy nem? Mindenesetre: Madáchról, Madách művéről mondták, s akár Karinthyt, akár Babitsot nézem, a *Nyugat* nagyjai mondták. Ha föltett szándéka nem az, hogy mind Madáchtól, mind a *Nyugat* nagyjait s lehetőleg együtt nyomja víz alá – ezt Madáchban is, kommentárjában is épp annak a marxista esztétának lehetett volna méltánylólag észrevennie s üdvözölnie, aki például feltehetőleg nem barátja a *l'art pour l'art*-nak. De mindegy is – hisz' viszont mi mindenbe ragadhatott volna bele itt, a Karinthy soraiban is az esztéta! még az is, aki kiszabott célját tudva dolgozik, a Madách-ellenes célját! Ahol például azzal emeli Karinthy a *Tragédiát* a *Faust* fölé, hogy az utóbbiból hiányzik a piramisok évezredeknek egyetememes válasszal szolgáló kompozíciója, hogy a *Faust* szeszélyes rajza ehelyett inkább híven követi az emberi természet vonalát, amitől azonban legfeljebb a történet válik csak élőbbé s emberibbé – ott például Péterfy Jenő ugyanezt épp fordítva, Goethe javára értékeli. De mivel ezt a goethésdi játékot Madách körül Péterfy is elveti, neve, gondolom, nem bizonyult használhatónak épp e játék, illetve e játék legvisszataszítóbb német figurájának reprodukálása közben. (Megjegyzem még, hogy aki a *Tragédia* és a *Faust* összehasonlításának feladatát is egy szuverén, szinte a magyar irodalmat egyetemleges rendreutasító, „hátrább az agarakkal!”-értelmű s politikailag pláne tévesen insznuáló kijelentéssel kerüli meg, attól nem meglepő, hogy a *Tragédia* világirodalmi, *Fauston* kívüli rokonságának már említett gazdag irodalmában pláne meg is takarított minden stúdiumot. Ámbár célja szempontjából végső soron avval sem járt volna jól. *Horror* lett volna számára Trencsényi-Waldapfel Imrének az a döntő találat – mely még az Andersen Ahasvérus-drámájára is vonatkozik –, hogy Madách műve egész úgynevezett formái „rokonságától” épp azzal üt el, épp azzal emelkedik világirodalmi s dialektikai magasságba, hogy történelmi képsora nem vízszintes, hogy annak minden darabja *hanyatlásában*, saját sírjának ásása s a következő periódus indukálása közben mutatja be a história egy-egy korszakát. A különbség: két világé, mint *Faust* esetében is.)

Ami a magam igénytelen nézetét illeti, azt tartom, hogy Goethe nagy műve – s épp egy leglényegibb pontján – oly gyökeresen különbözik Madách nagy művétől, egy másik világgöltő pedig – s épp egy leglényegibb vonásában, de más egyebekben is – oly rokon vele, hogy ha túlnézünk azon, ami az ilyesmiben valóban méltatlan játék s madáchi szóval „unalmas gyermekiskola”, de ha feltesszük, hogy a legmagasabb

ormokon visszhang járja: hát inkább ez tán az a visszhang, mely ráfelel. Karinthyt csak egy ötlete viszi rá, mindjárt kezdő soraiban, aztán el is ejti végképp, de ideírom: „Madáchnak nincs jelzője, egyedül – hangzik el bennünk a két szótag jámbikus lendülete – egyedül, s tán még csak egy név van kívüle, mely így jelző nélkül úszik a társuló képzetek tengerében, önmagát idézve csak, összehasonlító értékmérő nélkül, jelző és főnév egyben – ez a szó: Dante.”

A következő, szorosan művészi kérdésekre redukált fejezetben azonban erre is csak egy Lukács-passzus kapcsán és erejéig keríthetem a sort; ezt az egészet itt, amint elkezdtem, a Lukács György sorvezetőjén írom. Mára pedig megjött dolgozatának vége is: a művészeti.

VI. REMÉNYTELEN SZERELEM

Dolgozata e második, befejező részében táncmester gyanánt vizsgáztatja a Múzsát, s ha nem az ő koreográfiájára lép, kijelenti, hogy nem tud táncolni. Megbuktatja menten. Nem, nem ingerkedem. Tiszteletre méltó a reménytelen szerelem. A magyar Múza, már-már az egész magyar költészet iránti. Sem filozófiáról, melynek Lukács mestere, sem német költészetéről nem beszéltem eddig sem.

A dolgozat első része, akármit mondott is, érthetően mondta. Az ember pontosan kivehette, mit kíván művelni Madáchcsal. El is felejtettem akkor idézni reá a számomra ritkán rokonszenves, de szakmailag többnyire jó hallású Kosztolányi kitűnő jambusait, a *Tragédia* modorában írott jelenetből (ahol Lucifer, mint szigorlati elnök, Évával, mint tanárnővel oldalán, Madáchból vizsgáztatja Ádámot). Pedig ez is a *Nyugat* Madách-számában jelent meg, de Lukács, ha fogékonyságán végképp erőt nem vett méltó presztízisének érzete, irtózva lapozta át.

Lucifer

(Ádámot félbeszakítja):

Rendszert kívánok. Módszeres kifejtést.

Hány részre osztja kérem ön Madáchot?

Ádám:

Hány részre osztom? Én egy részre sem.

Mert ő egész volt, s nekem is egész.

Olyan egész, akár az ég felettem.

Lucifer

(dühösen):

Mindig az ég, a tenger és a hegy.

Lassan, barátom, és ne lefetyeljen.

Ismételem: hány részre osztja őt,

Mint nyelv művészt, regényest és rajongót,

Mint pesszimistát és mint optimistát.

S mit megkapott, megint hány részre osztja?

Eddig mindenesetre világos: körülbelül, sőt helyenkint pontosan erről volt szó Lukács György dolgozatának első, elvi részében. E másodikban s befejezőben, mely a

Tragédia eszmei része után a róla lehántott művészt, mint „éppoly reménytelen” taglalja – ebben már sok kuszaság s homály uralkodik el. Nem is járhat másként, akinek Madách, a művész, *éppoly reménytelen*, mint Madách, a gondolkodó. E második részhez is idézhetem, látnoknak lennie bár ritkán adatott, Kosztolányit, a *költőt*:

Ádám:
*Másodszor is hű vagy kopár magadhoz,
Sötét, sötétség.*

Lucifer:
*Én, a fényhozó,
Lucifer, én, a hajnal csillaga.
Gúny és sugár.*

Ádám:
*Romboltad az eget
S alkotni nem tudsz.*

Lucifer
(mintegy bemutatkozva):
Én ördög vagyok.

Ádám:
*Most rombolod az isteni írást
És nem tudsz írni.*

Lucifer
(előbbi játék):
Én tudós vagyok.

Éva:
(feláll, Ádám fele):
*Sok ördögöt láttam már életemben,
De még ilyent nem. Ez unalmas ördög.*

Ádám:
*Nem az, csupán istentelen pimasz,
Ki nem meri bevallani magának.,
Hogy szép a szép és csúnya a csúnya.*

*Kis lázadó, könyvmoly, penész doha,
Kongó üresség, nagyképű badarság.*

Lucifer
(toporzékol):
És mégis „Az ember tragédiája” ...

Ádám:
*Költők tragédiája, hogy te létezel,
Komédiája szívnek, és tudásnak.*

Nem tudom, ki volt Kosztolányi modellje. De akinek e sorok bármikor is elébe kerülnek, nehogy azt higgye, hogy most már csak ingerkedem. Ettől a tárgy is, Lukács György bölcselői formátuma is visszatartana. Elég fáradságos jelét adtam e respektusnak idáig is azzal, hogy apróra sorra vettem s elemeztem – kihagyás nélkül – összes magyar irodalmi és történeti állításait. Szert tettem tán ezzel, ha egyébre sem, annyi hitelre, hogy elhiggyék nekem – ellenőrizhető különben magának Lukácsnak szövegében, az 1955. április 2-iki lapban –, ha azt kell mondanom, hogy a szóban forgó második rész hét, lepedőnyi tárcalábjából négy és félnek értelme számomra

teljességgel megfejthetetlen. Számomra megfoghatatlan: eszközeimmel nem is kivonatolható, ki sem hámozható, tehát nem is vitatható. Az elején még értem az – egyébként téves – indítást: hogy ami Madách *Tragédiájában* „elfogadhatatlan”, a „pesszimista” képsornak egy „optimista” verssorral való „váratlan” lezárása (ezzel már érdemben foglalkoztam), az a Vörösmarty *Vén cigányában* „elfogadható”. Mert az más, az „lira”. Idáig, ha a kellő álmélkodással is, de értem. A többi, az ötödik tárcaláb feléig, számomra – ami lehet hibám is – abrakadabra: az előző rész alaptalan premisszáiból levont dramaturgiai szabályok felállítása s a költő pótlólagos beléjük-buktatása, valami talányos „ellentét”, ugyancsak a helytelen premisszák alapján, „világnézet és cselekvés” között, általánosítás és túláltalánosítás, „konkrét szubjektív és objektív talaj”, amely talajon ha elindulhatnék – még ha a szerző stiláris és nyelvi eszközei könnyítenék is, nem pedig nehezítenék e képességeim határán (őszintén mondom) túleső vállalkozást –, tiszteletlen asszociációk kényszerének, aminő a talajgyökéré volna s már-már kéjgázé, még lebírása árán sem érnék el a rendelkezésemre álló s bizonyára hiányos felszereléssel sehová. Kérem, tekintsek ezt kapitulációmnak inkább, mert iróniának nem irónia, még szándékom szerint sem az. S lehet hullámhossz, amelyen ez a zene, ez a második tétel is fogható. Lehet készülék dolga, kondicionáltságé, ráhangolásé. Én ide nem követem, mert – szerénytelen volna s kilátástalan – követni egyszerűen nem tudom.

Ott kapcsolódom csak bele, ahol, ha igaza szerintem nem is, de számomra megfogható értelme kezd lenni, az ötödik tárcaláb alja felé: mint a vasutas, aki a gazdátlanok vélt robogó mozdonyra felugrik, mikor lassúdni hiszi.

Ott ugyanis – tekintet nélkül a *Tragédia* kompozíciójára, e világcsodára, mely az emberi emlékezet legnagyobb típusait s konfliktusait állította színpadra, a motor egymásutáni robbanásaival hajtva ezt végig az egyes színeken (de ha csekélyebb materiával művelné ugyanezt, akkor is a művészet tökélye volna) –, tekintet nélkül, mondom, minderre, Lukács itt a költőt az egyes színek típusai s drámai konfliktusai felől számoltatja el, mint egy Bernsteint, s ugyanoly szapora és ingerült kérdőjelekkel, aminőkkel az ő modelljét valamikor Kosztolányi figurázta ki. Még ennek fonákságát sem veszi észre – hogy’ venné észre hát, amit *hiányolni képes*, az Ádámot sorra másként és másként reinkarnáló jellemek maximális drámaiságú egyénítését? épp azt, amiben Karinthy Ádámot különbnek látta Faustnál, akinek Mefisztó-kölcsönözte ifjúsága csak szerep! (Lehet-e, hogy elolvasta Karinthyt, nem szólt róla semmit, de hasznosítja – a tippet? Csak éppen fordítva: Ádámra fogva rá, hogy amit játszik, szerep.) S végül képes *megrovásként* említeni azt, amiben Madách a következő század színpadi forradalmait előzte meg, s ami különben a dialektikus ütemekben váltakozva előretörő cselekménynek épp e dialektikából következő egyetlen és geniózusan megtalált adekvát művészi formája, színpadi áttétele: a „revüszzerűséget”! De ki ne látott volna senkit felhevülten matatni reménytelen szerelemnek, Múzsának üres festékes tégelyei közt? Mustrát kenni ki belőle, abból regulát.

Én beérem vele, hogy amit Karinthy, Babits, amit *a másik alkotó* hódolva köszöntött isteni művészet gyanánt, bizony isteni művészet az; akként hódoltam neki mindig magam is. S ha valaha is meginogtam volna, Lukács erősítene meg most, az ellenpróba.

Még mindig van azonban, ami hozzászólást kíván, nehogy hívek ajkán biblia legyen.

Azt mondja Lukács, hogy a *Tragédia* egyes színeiben csupán az történik, amit az író, tételei illusztrálása szempontjából, szükségesnek tart; a képsorozat így kommentárral ellátott megannyi élőképpé sorvad. Babits ezt, önmagával évődve, versben egyszer szebben fogalmazta meg: „*Úgy, mint régi szentek száján írt szalag*

kilóg, úgy e versből a prológ.” Szóval így valahogy „élnének” csak Madách alakjai.

Persze nem így élnek, persze megannyi embernyi ember; drámaiságukról elég szó esett idáig is. El is fog a kísértés, hogy feltegyem – sajnos, aligha joggal –, e kifogás vajon nem Lukács malíciája-e csupán. Malícia, melybe kritikáját burkolja napjaink, illetve az utóbbi, 1949-1955-ös egész félévtized ama széptani atmoszféráját illetőleg, amelyben sivár tanköltemények „dramatizálásának” lett színhelyévé a magyar színpad, ahol már nem is az történik, amit az író, hanem amit egy nagy eszméből redukált s deformált szűk tanterv és tanmenet tart tételei illusztrálása szempontjából (tévesen) szükségesnek: ahol többé csakugyan nem emberábrázoló színészek játszanak emberszabású színdarabokat, hanem – századok után újra – „beszélő személyek” hajdankori szerzetes iskoladrámák szövegvariációit pergetik. *Ennek szól tán, ha az, a malícia?*

Mert Madáchnak ugyan nem szólhat. Forró drámaiságától minden ilyes kifogás magától is elsistergett már, mint a vízcsepp. De mivel Madách drámaiságának halhatatlanságát váltig roppant víziójában s annak ugyanily roppant kompozíciójában csodáljuk, s mert személyeit, noha teljes emberséggel, színről színre valóban egy hatalmas terv és szándék vezérli – hadd mondok itt ki, nem Goethe neve helyett, hanem túl minden hasonló játékon, csak a látomás és a kompozíció egységének egyetlen méltó világirodalmi párjaként, egy nevet: *Dante*. (Hogy „színpadi művet” ilyenformán „eposz” társaságában emlegetek, Lukács veheti legkevésbé rossz néven: dolgozata befejező részében „mindössze” Vörösmartyval, Turgenyevvel, Goncsárovval, Mikszáthtal, Cervantesszel, Arany Jánossal és Arany Lászlóval példálództa Madách *Tragédiáját* körül. Illő egyébként megemlítenem, hogy a két név első összekapcsolásának, amit már Karinthy megpedzett, filológiai érdeme, mint alapos kísérlet, Antonio Widmar 1936-os disszertációját illeti.) S kimondom még egyszer: *Dante*.

Amit erről mondok, talán a szakembernek is elhihetik: ifjúkorom óta bújom, vele Magyarországon költőink közül ma magam foglalkozom, [2] még a felszabadulás előtt szolgáltam lírai verseinek első modern fordításaival, *Vita Nuovájának* teljes, [3] *Színjátékának* új fordítására készülök, első mutatványait tollam alól már ki is adták. [4] Egyszer talán csakugyan megismerem titkait.

Higgyék el: ez a két óriás egy-egy roppant színjátékot egyformán komponált; s csak e kettőnek kompozíciójában fér el, csak e kettőé van oly *aere perennius* anyagú, hogy megbírja a világot, a legnagyobb látomást. Az egyik *maga megy*, a másik *Ádámot küldi*, az egyik *evilágról a túlvilágra*, a másik *a túlvilágról evilágra*, de mindkettő az Ember más-másüvé helyezett saját országába és ígéretébe; kalauza az egyiknek a pogány Vergilius, a másiknak a tagadó Lucifer. Állapítsák csak meg, hogy nem volt joguk útra kelni, hogy illusztrációkon vándorolnak át, kommentárul kész szövegeket mondanak, noha Dante mellett szól, hogy legalább „lírikus”-számba vehető; „kegyed nem készült, aztán hol az irka?”.

S itt előbb, ott csak az utolsó percben (illetve *minden* színben újra meg újra): a sugaras végkifejlet küszöbén a vezérletet, a kalauzolást a pogány Vergiliustól a megdicsőült Beatrice, a tagadó Lucifertől a megdicsőülő Éva veszi át. A két férfiú, egy-egy kornak s a világtörténelemnek enciklopédikus költeménye végén, szavukra bízta rá magát. Forgassa bármerre bárki: ekkora s ily fénylőn egyező jelkép nincsen hiába.

Kínálkoznak a megfejtések – a bergsoni értelmezés szinte tolakszik: ahol a Férfi – az Értelmelem – az ő útjának, látomásának, mind az ő egész, nagy experimentumának végére ér, ott előlép, hogy közvetlenül a cél előtt az utolsó araszt, ami már az ő

hatalmában van, megtétesse vele – a Nő: az Ösztön. A férfi és célja, az emberi nem és rendeltetése közt ő a közvetítő, lényünk fele, ösztönünk, öntudatlanul.

Minden előzményében elfogadható, mert hisz' ennek a képnek hosszú, az emberrel egykorú fejlődéstörténete van, míg idáig ért; csak alapformáira való redukciójában, a bergsoniánus értelmezés e ma korántsem továbbfejlesztést jelentő antiintellektualizmusában nem. Aminthogy az, amiről szó van, nem is vissza: *előre* mutat.

Ha már a platóni *Szümposzion*ban is, ha már a pogány istenek s az ember közt is a Szerelem a közvetítő, mint „lendület a Végtelen felé”; ha a közvetítő személyét a Nőben, név szerint Szűz Máriában találja meg e nyomon már a középkor végén mű- és népköltészet egyaránt; ha mindez oly hatalmas, hogy a dantei műben a Beatrice szimbólummá teljesül s még a madáchiban is akad egy gyengéden költői ötlet, mikor az anyaságát Lucifertől védő Éva egy pillanatra kimondatlanul is Máriával azonosul – akkor itt, távol minden misztikától, sőt inkább sugaras értelem felé mutatva, az emberi lélek legmélyén mozdult meg valami.

Dante már eléggé világosan beszél róla, Madách szinte már teljes világossággal; vallásos mezéből, sőt misztikájából kiburkolta magát már az ő költeményeikben is: Beatrice *tudja* rendeltetését s *beszél* róla, Éva pedig már a megismerés boldogságával mondja ki: „Ah, *értem* a dalt!”, az elejével még rejtelmes angyali karét. „*Gyanítom* én is!” – repes felé már Ádám maga is, ki e gyanításig az Értelem önerejéből jutott. A két fél egysége felé, a *gyanítomtól* az *értemig*, az embertől az emberiségig kell még csak megtenni a hátralevő araszt. A *genus* Lucifer fölött – noha még Éva szava kellett hozzá – már győzött: *teljesebb* diadala, a végső, már csak kihirdetésre vár.

Az út, amelyen Értelem és Ösztön az ősidők homályából Dantén s Madáchon át idáig érkezett, nem azért volt, hogy már-már teljesülő egységét, az Ember végső diadalát antiintellektualista, hátraforduló filozófiák két külön szárára megint visszabontsák (s Lukács, akiben olyasformán éli síron túli életét az okkal megtagadott ifjúkori misztikus, akárcsak, *toutes proportions gardées*, Heinében az önkezével kivégzett ifjú s nagy romantikus, épp *ebben* segít öntudatlan maga is, amikor a nagy út egyik legnagyobb stációjának Luciferjeként próbálkozik) – hanem azért, hogy a tudatosság fenségével nyílják *egyetlen* távlattá. S mindebben a Madách halhatatlan genialitása: hogy mindezt *társadalmi* fordulókat ábráin löki-közelíti a cél felé, a *bázisból* fejleszti ki az *eszmét*, mely ha bukik is, önnön sírásóját maga hívta elő, új bázist s azon új eszmét terem ... *gyanítja* már ... *a küzdés maga* ... és Éva *érti* már a dalt.

Gyorsírási jeleim e szakadozott beszédét itt el is hagyom.

(Érintőleg s pótlólag jelzek még csak annyit, hogy mekkora igazságot pedzettek mindazok, akik – noha Lukács szó nélkül hagyta ezt is – a *Faust* s a *Tragédia* még másik legdöntőbb, roppant s elidegenítő különbségére is rámutattak: hogy amaz csak a Férfi költeménye, melyben Gretchen is, Heléna is epizódista csupán, míg a miénk a páros Emberé, melyben az Emberiség ígérete van. S ha több sem volna, csak Férfi és Nő egyetlen nagy, a kapcsolathoz méltó világkölteménye, melyben ez a kapcsolat e fokon s ily erővel feszegettetik: akkor is óriás vitte véghez.)

Nem hagyható végül említés nélkül, sőt hangsúlyt kíván Lukács Györgynek az a kapitulációval felérő vigyázatlansága, mely védtelenné teszi minden utókor előtt.

VII. A MEGÖLŐ BETŰ

Volt szó arról e sorok elején, hogy Lukács annál készörömestebb döntögeti most Madáchot, mert hisz' ezt a misztikus *Tiefe* nélküli költőt már gimnazista korában is lenézte s lenézését férfikorában is fenntartotta. Idéztem szó szerint, hogy akkor min botránkozott meg: azon, hogy Madách felháborodott Tankrédja a bizánci színben – amelyen Prohászka is ugyanezért botránkozott meg – előbbre valónak s keresztényibbnek tartja a kereszténység eluralkodtatását, mint a keresztények közti eretnek-vadászatot, a tévelyemésztő máglyát, a vitatott *homoúszion-homoiúszion*t. Még ezt is hozzátette akkor: „Szimptomatikusnak érzem, hogy a Madách sok olvasója közül senki sem foglalt így pártot” – mármint úgy, ahogy ő: Tankréd *ellen* –, „hogy mindenki dekadenciát és üres szóvitát látott a bizánci jelenetben és együtt érzett a Tankréd felháborodásával”.

Amin tehát a még nem marxista, sőt ellenkezőleg, a „metafizikai nívón élt élet iránti érzékét” még el nem vesztett Lukács annak idején megbotránkozott, az Madáchnak és a Madáchot olvasó felvilágosult embernek a vakbuzgalmon való vállrándítása volt. *Akkor még ezen* a címen bizonygatta, hogy Madáchban nincs mélység, hogy Madách nem tud a drámához, hogy Madách ilyen-meg-amolyan.

Ugyanez a Tankréd az ősz Lukács dolgozatában most *így* toppan elénk:

„Gondoljunk a bizánci jelenetre: Ádám-Tankréd meglepetéssel értesül arról, hogy kora kereszténységében szenvedélyes harc dúl Krisztus isteni vagy emberi volta fölött és ezt a hírt azzal a felháborodással fogadja, amellyel a 19. század felvilágosodott polgára viszonylik a középkor ideológiai harcaihoz.”

Ami azt jelenti – hiszen másra nem gondolhat az ember –, hogy a marxista Lukács most már természetesen tisztában van vele, mennyire nem volt a metafizikai vonzalmú Lukácsnak annak idején igaza, mily nyilvánvalóan reakciósán „foglalt pártot” az az akkori Lukács, mennyivel hátrábbmaradott volt annál, akit azóta meghaladt, a 19. század felvilágosodott polgáránál, lévén az ő viszonya azidétt meghittebb a középkor ideológiai harcaihoz.

S eddig rendjén is volna – ha *ezek után* nem *ezzel* képeztene el: Ebből – szól most ugyanis – „kétségkívül lehetne dráma, de csak akkor, ha Tankréd teljes egyéniségének latbavetésével *részt venne* magában a harcban. *De (...)*” – és máris bizonygatja, *most ezen* a címen bizonygatja – már tudniillik *azon*, hogy Tankréd nem harcol szerinte eléggé *azért*, ami őt annak idején egészen Madách nagyságának tagadásáig botránkoztatta meg –, hogy Madách ilyen-meg-amolyan, nem tud a drámához, nincs benne ez-az.

Fordítva indokolja, de ugyanazt követi el. Madách ellen fordítja – most ezt, akkor az ellenkezőjét. S még ez is – *ez is!* – rendjén volna, *ha e tényállást nem hallgatná el*, ha fordulatát *megvallaná* s megindokolná. Hisz' változhatik a premissza, pláne, ha haladó irányban változik. S ha megvallaná, nem fedné fel az egyetlen lehetséges magyarázatot, nem árulná el, hogy *nem változott*: hogy régi indulata dúl bizony benne most is, az hajtja vissza ellenkezőnek színlelt égtáj felől is ugyanoda. Ugyanaz a forrás buzog: a progresszív tanba áthelyezett, tehát ott már inkvizítori fokon mind kevésbé hirdethető, középkori vakbuzgalmú „ideológiai harcot” a bizánci pátriárka módján ma is mindennek elébe helyező, legmeghittebben ma is ahhoz viszonyuló feszes lélek ádáz központi szenvedélye, az alakváltó, de Madáchra is elejétől fogva épp ennek hiányáért haragvó megszállottság. Ámde épp ezt nem látja célszerűnek megvallani, épp ezt a titkát nem akarja elárulni, egy ünnepélyes deklarációba épp ezt burkolja el, sőt épp e deklarációt szánja tiszteletet parancsoló pecsétnek Madách felőli véleménye hitelén.

Ez a megtévesztő deklaráció úgy hangzik, hogy Madách negatív értékelése „*e sorok írójának*”, mármint Lukács Györgynek – „*több évtizedes különvéleménye*”.

Ami igaz. De amiből elhallgatni azt, hogy e különvéleményben *több évtized óta*

csak maga a hangoztatott különvélemény változatlan, nyíltan megvallható elvi tartalma azonban nincs, mert indokolása visszájára fordult, annak idején nyíltan reakciós volt, ma pedig ellenkező nyilvános indokolással, de ugyanoly ellenségesen lyukad ki ugyanoda: olyan misztifikáció, mely a deklaráció célját tönkreteszi. Sőt, még pontosabban: olyan misztifikáció, melynek ünnepélyessége pillanatnyi hatásra számíthat ugyan, a metafizikai érdeklődésű korábbi Lukács György különvéleményét olvasók, sőt literátorok igen széles körében ideig-óráig a mai marxista Lukács György hitelével ruházhatja fel, de amelynek célzata az ellenőrzés során óhatatlanul megghiúsul, mert a kétféle nyilvános indokolás, illetve főként annak elhallgatása magát a különvéleményt semmisíti meg. A betűk mögött rejlő, a le nem irt betű így válik Lukács György teljes Madách-dolgozatának megölő betűjévé.

Új fundamentumra lehet házat, sőt régi fundamentumra is lehet új házat építeni – csak régi ház alatt nem lehet megcserélni a fundamentumot. Ilyet el nem hinne senki; ezért kellett Lukács Györgynek elhallgatnia, hogy megcserélte. Legalábbis *pour la galerié* cserélte meg. Mert hisz’ mostani Madách-dolgozata mindenestül sem más, mint 1918/19 előttről régi tételének leplezetten irracionális szenvedélyű végső kiélezése és parafrázisa. Hogy a fundamentumot, mely a régi, épp e réginek elhallgatásával úgy tüntesse fel „változatlanoknak”, hogy kifelé a „változatlan különvéleményt” úgy prezentálja, mintha mindig is a mai indokolású lett volna, mintha elejétől fogva a most hirdetett fundamentumon nyugodnék, a progresszíven s korszerűn: erre Lukácsnak – mihelyt e dolgozat kockázatos vállalkozására rászánta magát – könnyebbség kedvéért objektív technikai, az olvasók előtt ugyanily tekintélyi oka, de talán *pro foro interno* szubjektív szüksége is lehetett. Ám ha dolgozata valamit is bizonyít, az nem Madách művének ilyen vagy amolyan értéke vagy természete – ekörül improduktív, eleve dolgavégezhetetlen hanem saját magyar irodalmi ítéleteinek magyarázataiktól, köntöseiktől független, végzetes fixáltsága (ami lehetne tiszteletre méltó is, ha nem hallgatna erről s nem kergetné épp azt a látszatot, mintha fixált régi nézeteit mindig is a mai progresszív alapon vallotta volna, régi Madách-gyűlötségéhez is így keresve össze, mind a részletekig, a korszerűnek szánt s helytállónak vélt, de ellene sorra-rendre visszaforduló érveket). Egyszóval mit sem bizonyít, csak bensejében egy kezdettől fogva merev s talán gyötrő kontinuitást, melyen belül csak a megrögzés ereje progrediál. Ezzel csak egy Lukács György elemzésének, egyéniségének, világnézeti állomásainak, indítékainak, a magyar irodalomhoz való viszonyának szentelt – s filozófiai munkásságát szükségképp egyébként nem érintő – tanulmány [5] foglalkozhatnék, amely annyira sem lehetne többé Madách-tanulmány, mint ezek a sorok. De ami Madách megítélését illeti, végül is megállapítható, hogy Lukács György e mostani erőfeszítésének minden fiaskója, tévedése, képtelensége s riasztó vonása, egészében pedig *eredendő, eleve meghatározott teljes sikertelensége ebből a végzetes geneziséből fakad.*

Az ember tragédiája pedig? Nem efézusi templom az, nem fogja herosztrátoszi csóva, még ha lángja volna is: éghetetlen költemény.

Mert „hatalmas gondolatokkal teljes”, ahogy Arany írta – s ahogy Karinthy ezt:

„Húszéves koromban azt írtam fel jegyzőkönyvembe: »Ha *Az ember tragédiájából* nem maradt volna fenn más, mint az a papírlap, amire Madách feljegyezte a dráma ötletét – ha soha meg nem írja, csak a tervet, a dráma meséjét, röviden, néhány szóban ez a terv, ez a vázlat elég lett volna hozzá, hogy nevét fenntartsa s úgy emlegessék őt, mint a legnagyobb költők egyikét.« Ezt a groteszken túlzottnak látszó meghatározását Madách jelentőségének ma is vallom.”

Kilátástalan volna minden kísérlet, a Lukácsénál százszor újszerűbb, felkészültebb, invenciózusabb is, mely a Kosztolányi-emlegette vállalkozásnak, annak a Madách

körül fáradozásnak, hogy „amit egy lángelme felnőtteknek mondott, azt a kiskorúak számára is használhatóvá tegyék”, fordítottjával próbálkoznék: hogy amit a lángelme mondott, felnőttek számára is használhatatlanná tegye. Ahogy ez éppen Kosztolányinak sem sikerülhetett Adyval; kár, hogy már akkor eszébe nem jutott. Akadhat, akinek nem szép a Mont Blanc vagy a tenger. Ráfoghatja akár, hogy reakciós – hisz’ mindkettőnek hatalmában s éltető szépségében a múlt geológiai katasztrófái rengenek. Magánügye lesz, amellyel magára marad. Magára: nem mint Lucifer, akinek szintén nem tetszett a Teremtés – hanem csak mint filozopter, aki nem tudta megcáfolni a Mont Blanc-ot és a tengert.

Lukács György Madách-dolgozatának cáfolása könnyebb volt. Terjedelem dolgában persze megkívánta a magáét; ha ugyanis kevesebb oldalt több oldalon kell cáfolni, az sohasem az utóbbi oldalakra jellemző. Vállalkozni reá, azt hiszem, kötelesség volt, s Lukács György filozófusi tekintélyének intakt megóvását bármily fontosnak tartom is, immunitását a magyar irodalom kérdéseinek terén csak azon az áron respektálhattam volna, hogy Madách *vogelfrei* marad: az a Madách, akinek ő semmi immunitást, de még respektust, sőt kíméletet sem koncedált. Ilyenformán, lőtávolán kívül magát a klasszikumot sem tekintő, sőt épp azzal szemben extrém eljárásával maga adott példát – s feltehetőleg felhatalmazást az immunitását legalább e téren nem tabunak tekintő polémiára is, amelyet automatikusan vállalt, mihelyt *ezt* a dolgot tette közzé. A léptéket ki sem kell mérnem – de a *si parva licet componere magnis* ez esetben valóban mérhető: az egyenlő, vagy még nagyobb távolsággal, mely Madáchhoz képest a Lukácsé s Lukácséhoz képest az enyém – de amely épp ezért ad, ha *arra*, úgy *erre* is jogot.

Azt hiszem, irodalmunknak tettem szolgálatot mindazzal, aminek utána talán nem alaptalanul mondhatom ki az egyetlen lehető állásfoglalást:

Tekintsük meg nem történtnek Lukács György Madách-dolgozatát. Ez a leghelyesebb. Aminthogy megjelenésével Madách Imre és műve, *Az ember tragédiája* körül valóban nem is történt semmi.

Hogy ez nyilvánvalóvá váljék, hogy Madáchon és művén ne ragadhasson rajt’ egyetlen betű sem abból, amit Lukács róla írt, s hogy köztudat és irodalomtudomány, mintha mi sem történt volna – s mivel csakugyan mi sem történt –, egyszerűen napi-rendre térhessen e sajátságos, első pillanatban bizonyára meghökkentő és veszélyesnek is látszó excesszus fölött: ezért volt, gondolom, erre az igénytelen, de igyekvésében e magas céljához szabott tanulmányra szükség.

UTÓHANG

Úgy szeretnék marxista lenni, hogy minden érték összegére törekszem, s nem olyan megváltásra, melynek éppoly huzamos sötétség legyen az ára, mint volt a keresztény megváltásé egészen a reneszánszig. Marx és Madách együtt erősít, együtt bátorít ebben.

Úgy szeretnék igazán marxista lenni, ahogy Pico della Mirandola igazi keresztény volt: akinek reneszánsz elméje a kereszténységet valódi természetéből kiforgatottnak, önmaga ellen támadónak, azaz börtönörnek, a jogaiban inkvizítori, azaz ellenséges kézzel háborgatott emberi értelmet, természeti és művészi szépséget ördögi incselkedésnek elfogadni nem volt hajlandó; akinek dolgozószobájában nemcsak megfért egymással, de egymást ihlette s teljesítette Platón és a feszület. Viruló szellemi

egészsége ugyanis egységes világrépre törekedett, nem összeférhetetlenséget, de nem is holmi kompromisszumot vagy erőltetett szintézist hirdetett és keresett, hanem értelmes és kétségkívül meglevő kontinuitásban a csatlakozásokat látta, nagy folyamok egymásba szakadását kívánta nyilvánvalóvá tenni. Progressziójukat az óceánig, amin egyaránt értendő – s csak együttesen érthető – a népek árja és szellemüké. Arra látott a British Museum könyvtárából Marx, a Sainte-Geneviève-könyvtárából Lenin is. Amerre prágai könyvtárából Madách Keplere. Ádám pártján vagyok: az ő pártjukon.

Tankréd pártján vagyok, következésképpen – a bizánci inkvizítorok áldozataitól Giordano Brúnón át mindmáig – a legszentebb tanok legjobb híveien: máglyára küldöttjeien. Az inkvizítorban a félremagyarázó, tehát hatalmaskodó visszataszító nekem: akitől sötétség támad a Földön. Az első századok képromboló szektája: a tegnapi – és immanens – pogány.

Eszemben sincs marxizmus számba venni azt a csödvallomást, amely egyszerűen leteszi a fegyvert – mert tehetetlen tagadása sem jelent egyebet, az érvek nélküli, dühödt, pusztá negáció – egy Madách előtt, ahelyett hogy hódolna neki s élne fegyvereivel. Ugyanaz a csödvallomás ez, amely nemcsak Madách, hanem egy-egy *valóban* vitatható, de kétségkívül az emberi szellem egy-egy maximális erőfeszítését megvalósító Dosztojevszkij, Nietzsche, Bergson előtt is, ha másként nem, hallgatással vagy floskulussal kapitulál. Nekem ez óriások közül Bergson nem mond meggyőzőt, Nietzsche gyönyörűt mond, de veszedelmeset s félreérthetőt, s Dosztojevszkij, miközben leborulok előtte, olykor pláne utálatos is nekem – de nem másként s nem jobban, mint Lucretius vagy Petronius ama hajdani szerzetes szemében, aki mégis megőrizte s számunkra megmentette pogány irataikat. Reszkető kézzel s tán idegenkedéstől rezkető lélekkel is – de szellemmel, mely nem szellem, ha nem bátor, s amely tehát úrrá lett ijedezésén, mivel volt ereje hódolni a szellemnek, még ha provokálta is. Hogy az *index librorum prohibitorum*nál – akár lajstrom, akár zúzda vagy máglya – nincs a szellemi kapitulációnak nyíltabb önvallomása: eddig a felismerésig már dicső eleink is eljutottak, a felvilágosodás korában. *Nem* azért, hogy az ő családfájukon teremjen meg majdan bármi is, ami – akárcsak halványan – emlékeztethessen reá. S pláne ami az ő közvetlen ivadékuk ellen viseljen indexre helyezést álokokkal célzó, eszméikben akár öntudatlan is kártevő vakbuzgalmi magánháborút. Szellemük hajtott, hogy ne maradjon szó nélkül.

Lukács borsóján így álmodtam Madáchról. Szentül vallom, hogy az igazat.

(1955)

SZÓMAGYARÁZATOK

aere perennius: „ércnél maradandóbb”, Horatius egyik ódájából, (III 30, 1). A költő szerint versei ércnél maradandóbb emlékműként hirdetik halhatatlanságát

anatéma: egyházi átok, kiközösítés az egyházból.

ballata: régi olasz versforma, a 16. században elsorvadt

canaille: csöcselék, söpredék

canzone: zenei értelemben a középkori olasz használatban minden nem latin nyelvű dal; a 16-17. században a bonyolultabb madrigáltípussal szemben egyszerűbb, népies dallamú és ritmusú daltípus. Tágabb irodalmi értelemben provanszál vagy

olasz eredetű dal, melynek tárgya többnyire a szerelem vagy a szépség magasztalása. Szűkebb irodalmi értelemben Európa-szerte elterjedt lírai versforma.

causeur: szellemesen csevegő, elmés társalgó férfi

consequenter: következetesen

contradictio in adiecto: „ellentmondás a melléknévben”; tulajdonképpen önellentmondás. Azt a logikai hibát nevezik így, amelyet akkor követünk el, amikor egy dolgot olyan tulajdonsággal hozunk kapcsolatba, amely annak lényegével, természetével ellenkezik.

demonstranda est: bebizonyítandó

de profundis: a 130. zsoltár kezdete; a mélységből; ti. kiáltok hozzád, Uram!

diametrális: átlós, átellenes, ellentétes oldalon levő, homlokegyenest ellenkező

enrage: itt; veszett düh

entfausten: faustalanítani, vagyis a *Faust* hatásától mentesíteni

enunciál: kijelent, kinyilatkoztat

epitheton ornans: díszítő jelző, állandó kísérő jelző

eugenika: itt: a magasabb rendű emberi fajokról és ezek kitenyészhetőségéről szóló, erőszakos emberirtásokra is igazolást nyújtó áltudományos elmélet.

excellál: kitűnik, jeleskedik

excesszus: kihágás, túlkapás, kilengés

falzum: hamisítás

Faust-Nachdichtung: Faust-utánérzet

fiat iustitia, pereat mundus: legyen igazság, ha mindjárt elvesz is miatta a világ, állítólag I. Ferdinánd császár jelszava.

fixa idea: rögeszme

floskulus: itt: szóvirág

Führerprinzip: Führer-elv

geng: gengszter

genus: nem, nemzetség

Germania an ihre Kinder: Germánia a fiaihoz, Kleist egyik versének a címe

gleichschaltolt: erőszakosan a rendszerbe tagolt

globetrotter: világjáró

graeca sunt, non leguntur: görögül van, nem olvassuk. Ezt a kifejezést használták a középkori, görögül többnyire nem tudó tanítók, ha szövegolvasás közben görög helyre bukkantak. Innen származik későbbi jelentése: a nehéznek talált dolog mellőzendő.

hanc veniam petimusque damusque vicissim: ezt a kedvezést kérjük, és másnak is megadjuk

Heimwehr: a fasiszmissal rokonszenvező osztrák nacionalisták fegyveres alakulata, párthadserege a II. világháború előtt

Hekuba volt: a *mit nekem Hekuba!* (mit törődöm én velem!) kifejezésből

Herrenmoral: úri erkölcs

hic Rhodus, hic salta: itt van Rhodus, itt ugorjál, Aiszóposz 203. meséjéből származó közmondásos kifejezés, jelentése: puszta szó helyett tettekkel bizonyíts!

homo publicus: közéleti férfiú
horribile dictu: szörnyű kimondani
immanens: benne rejlő, természetéből következő
imputál: betud, felró, ráfog
index librorum prohibitorum: a katolikus egyháztól elítélt azon könyvek jegyzéke, amelyeket a hívőknek tilos olvasni
indukál: egyes esetekből, tényekből az általánosra következtet
ióta: az *i* görög neve
judtcium: ítélet
karizma: természetfeletti adomány, képesség
kautela: kizáró feltétel, előzetes kikötés
kidnapping: emberrablás
kodifikátor: törvényszerkesztő, valaminek a végső, törvényes, általános érvényű formáját megadó személy
kontroverzici: vitás kérdés, vita, ellentét
korollárium: itt: szükségszerű következmény, fejlemény
krédó (credo): hitvallás
Kraftausdruck: erőfitogtatás, itt: erőteljes kifejezés
marranus: a régi Spanyolországban csupán látszatra megkeresztelkedett, eredeti vallásához hű zsidó vagy arab
medicia peior morbo: az orvoslás rosszabb a halálnál
minoritás: kisebbség
mob: csöcselék, söpredék
nur Narren fürchten Nichts: csak a bolondok nem félnek semmitől
Ordnung: rend, rendszer
osztentatív: kérkedő, tüntető
pereat!: vesszen el!
per vias academicas: akadémikus módszerekkel
pervértált: megrontott, elzüllesztett, értelméből kiforgatott
perzekúció: üldözés
pietizmus: itt: merev hittételekhez való erőszakos ragaszkodás
pontifikális: főpapi
premeditáció: előre megfontolt szándék
prenumeráns: előfizető
principiátíter: elvileg
pour la galerié: a hatás kedvéért
pro foro interno: belső használatra
progrediál: halad, előre halad
rabulisztika: szócsavarás, az igazságot arcátlanul kiforgató, meghökkentő érvelés
reductio artium ad Sanctam Scripturam: a művészetek visszavezetése a Szentírásra
relata refero: elmondott dolgokat mondok el. Értelme: úgy mondom el, ahogyan másoktól hallottam (azaz: nem vállalok felelősséget a hitelességéért).

religiózus: vallásos

representative man: valamilyen ügyet méltóan képviselő ember

Resonanzboden: hangfenék, zengőlap

Sárospatak locuta est: a *Roma locuta est, causa finita est* (Róma szólott, az ügy lezárult) mondás átformálása, vagyis: Sárospatak szólott, az ügy lezárult.

si parva licet componere magnis: ha ugyan szabad a kis jelentőségű dolgokat a nagyokkal összehasonlítani

sit ut est, aut non sit: legyen ahogy van, vagy egyáltalán ne legyen

summum ius, summa iniuria: Cicero idézte római jogi közmondás: a legfőbb jog a legnagyobb igazságtalanság, vagyis a túlzásig keresztülvitt törvény igazságtalan.

suprema lex: legfőbb törvény

szakrális: szent

szaltó mortálé: halálugrás

szurrogátum: itt: utáncat

the fleet in being: a tengerrész megvédésére alkalmas, de támadásra gyenge flotta

Tiefe: mélység

toute proportion gardée: itt: mindent a maga aránya szerint őrizve meg

trait d'union: kötőjel, itt: kapocs

transzfigurációt: a *transzfiguráció* (Krisztus színeváltozása) szóból: színeváltozott

transzszubsztanciáit: átlényegült

ultramontán: szélsőségesen klerikális, pápapárti

vigília: itt: előest

vogelfrei: törvényen kívül helyezett, védtelen

JEGYZETEK

[1] Ez sok mindenre, elsősorban – mint Kossuth másutt jelezte – 1848 decemberére vonatkozott, a körülményekre, melyek közt akkor londoni küldetésére indult Pulszky Pestről. [\[vissza\]](#)

[2] E tanulmány, mint előrebocsátottam, 1955-ben íródott. [\[vissza\]](#)

[3] Azóta – 1964-ben – megjelent. [\[vissza\]](#)

[4] 1952-ben és 1955-ben. Újabbakat 1958-ban és 1972-ben. (S újabb – 1945-as gyűjteményem óta keletkezett – szonett-, *canzone*- és *ballata*-fordításaimat 1952-ben, 1955-ben, 1958-ban és 1962-ben.) [\[vissza\]](#)

[5] Megpróbálkoztam – e jelen fejezetbe tagolva-szöve – azzal is. De végül, mint előljáróban jeleztem, kihagytam, kigyomláztam belőlük mégis, nehogy e tanulmányt

megterhelje, s Madáchtól elvigye, Lukács-stúdium irányába billentse el. [\[vissza\]](#)

ISSN 1216 – 1861
ISBN 963 400 938 7

Felelős kiadó Rónai Mihály Andrásné

Felelős szerkesztő Tabák András

920401 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Vállalat

**Megvásárolható az V. Honvéd u. 5., V. Mérleg u. 6.,
VI. Andrásy út 16., VI. Andrásy út 45., VII. Rákóczi út 14-16.,
XII. Váci út 19., XIII. Szent István krt. 26. szám alatti könyvesboltokban**
